

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
Üldajaloo osakond

Karl Jaago
PÖIDE PASTOR KARL NIKOLAI VON NOLCKEN
Bakalaureusetöö

Juhendaja: dotsent Andres Andresen

Tartu 2017

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Teekond pastori ametisse	7
1.1. Perekond von Nolcken Saaremaal	7
1.2. Saulusest sai Paulus.....	8
1.3. Teoloogiastuudium	11
1.4. Pöide kihelkond Nolckeni saabumisel	14
1.4.1. Kirik	16
1.4.2. Kirikumõis.....	18
2. Pöide kirikuõpetaja Nikolai von Nolcken	20
2.1. Pöide kogudus	22
2.1.1. 1868.-1869. aastate näljahäda	24
2.1.2. Hernhuutus	27
2.2. Suhted õigeusu kirikuga	28
2.2.1. Usuvahetusliikumine	28
2.2.2. Probleemid õigeusklikega ja ametist eemaldamine.....	31
2.3. Tegevus koguduse kõrvalt	33
2.3.1. Koolikorraldus.....	33
2.3.2. Mesindus	37
Kokkuvõte	40
Summary	42
Kasutatud allikad ja kirjandus	44
Lisad	49

Sissejuhatus

1934. aastal on kirjutatud koguteoses Saaremaa, et väliselt on Põide kirik väga hästi säilinud ja mõjub, tänu massiivsele tornile, väga imposantsena. Paraku on üks vanemaid kivehitisi Eestis tänasel päeval nii väljast kui seest kurvas seisukorras ning lisaks näib viimases tulekahjus hävinud tornikiivri taastamine vaid helge unistusena. Uurimused kirikute ajaloo puhul langevad enamjaolt kunstiajaloo valdkonda ning puudutavad arhitektuuri või sisustust. Samaoluline on jälgida paralleelselt kirikut ja selle kogudust mõjutanud isikuid alustades kirikuõpetajast ja köstrist ning lõpetades mõisnikest kirikueestseisjatega. Kirikuõpetaja oli talurahvast ja mõisnikke ühendav lüli, sest suhtles nendega pidevalt nii kirikus kui koduvisiitidel.

19. sajandi keskel, vennastekoguduste ja usuvahetusliikumise ajal jõudis Põidele kirikuõpetajaks baltisakslane parun Karl Nikolai von Nolcken, kes oli religiooni suhtes konservatiivne, aga eestlaste ja nende kultuuri vastu sõbralik. Oma tegevuses seisis ta eesti keele arengu ja koolihariduse parandamise eest. Ta toetas rahvapärimuse kogumist ja kohaliku ajaloo uurimist ning puutus seetõttu kokku mitmete seltside ja haritud eestlaste ning sakslastega. Ta teenis kogudust 35 aastat, mis oli taaskord üks püsiv ajajärk koguduses. Pärast ameti üleandmist elas ta Kudjape mõisas kuni surmani 1913. aastani.

Põide kirikuga seonduvat rikkalikku ajalugu on põhjalikumalt uurinud kunstiajaloolased ja arheoloogid, nüüd on saabunud arhivaaride kord. Bakalaureusetöö teemani jõudis autor tänu isiklikule huvile ajaloolise Saaremaa vastu. Põide kirik ja kihelkond teemavaldkonnana tekkis autori mõtetes sama kiriku juures vabatahtlikuna heakorratöid tehes. Viimastel aastatel on koondunud seltskond, kes vabast ajast ja vastavalt võimalustele aitavad kaasa kiriku ja selle ümbruse taastamisele ning tuleviku planeerimisele. Riigipoolse toetusega on kirik saanud uue katuse ning kirikuaia eest hoolitsemine annab võimaluse kirikul kuivada eelmisest katkisest katusest tingitud niiskusest.

Soov on pakkuda käesoleva tööga kogukonna ajaloolise mälu jaoks uurimust, mis käsitleb rahvasuus vana Nolgina tuntud pastori elukäiku ning tööalaseid katsumusi Põide koguduse juures ametis olnud aastatel 1866–1901. Lisaks on lähemalt kirjeldatud tema varasem elu nii Saaremaal kui Tartus.

Töö eesmärgiks on leida vastused küsimustele, millele on seni erinevates käsitlustes erinevalt vastatud. Näiteks erinev sünnikoht ning versioonid tema usulise „ärkamise“ kohta. Teiseks eesmärgiks on arhiivimaterjalide ja kirjanduse allikakriitilise läbitöötamise käigus Nolckeni elulugu täiendada.

Töös ei ole lähemalt käsitletud Karl Nikolai von Nolckeni tegevust eesti keele uurimisel. Sellesse valdkonda ta panustas ning seisis oma töödega kindlalt Saaremaa keeleteadlaste kõrval. 1873. andis ta välja "Aabitsaraamatu sissejuhatuse" ning samal aastal ilmus trükist "Aabitsaraamat". Ta kirjutas artikleid religiooni teemal ja lasi trükkida näiteks saare murdes luterluse õppematerjale.¹ Ta osales Eesti Kirjameeste Seltsi ühtlase kirjaviisi uurimiskomisjonis ja võttis sõna Kalevipoja eepose suunal seda uurides ja levitades.² Tema uuendusi eesti keele arendamisel on uurinud ning analüüsinud Juhan Peegel³ ja Taive Särg⁴. Ta osales ülikoolikaaslaste Jakob Hurda poolt algatatud rahvaluule kogumises ning innustas teisi koguma. Märkimist väärib tema suhtumine Aleksandrikooli rajamisse, mis oli pigem negatiivne⁵ ning Saaremaalt ei tulnud üldiselt selle tarvis korraldatud kampaaniatele palju toetust. Ajakirjanduse leviku abil oli ta kursis aktuaalsete teemadega eestlaste rahvusliku liikumise valdkonnas.

Allikad ja historiograafia

Töö kirjutamisel oli eesmärgiks arhiivisäilikele toetumine ning nende abil küsimustele vastamine võimalikult algallikate lähedalt, tuues uued andmed ajalookirjutusse. Käesoleva uurimuse allikalise tuumiku moodustavad Rahvusarhiivi fondid, mis sisaldavad materjale Saaremaa ajaloo kohta 19. sajandil. Saaremaa konsistoorium (fond EAA.1192) oli kohaliku luteri kiriku juhtorgan, kus leidub Nolckeni tööga seotud dokumente alates tema ametisse kandideerimisest kuni temaga seotud uurimistoimikuteni. Kirikute majanduslike küsimustega tegeles kubermangu ülemkirikueestseisja-amet (fond EAA.1200). Saaremaa

¹ **Ederberg, Friedrich.** Nikolai Nolcken. – Eesti Kirjandus. Nr 12. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1936. Lk 557.

² **Nolcken, Nikolai von.** Der Kalevipoeg, nach seinem epischen Werthe betrachtet. – Arensbürger Wochenblatt. Nr 32, 35, 37, 38, 40, 42. Kuressaare: Assafrey, 1876.

³ **Peegel, Juhan.** Nikolai Nolcken keelemehena ja folkloristina. – Emakeele Seltsi aastaraamat 4. Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus, 1959. Lk 48–69; **Peegel, Juhan.** Minu ema keel: Jutujada ühe murraku üle ja ümber. – Akadeemia. Nr 3. Tartu: Greif, 1997. Lk 451–475.

⁴ **Särg, Taive.** Eesti keele prosoodia ning teksti ja viisi seosed regilaulus. Doktoritöö Tartu Ülikoolis. Juhendaja prof Jaan Ross. Tartu, 2005. Lk 76–80.

⁵ **Nolcken, Nikolai von.** Üks kõne Aleksandrikoolist ja meite maarahva koolitamisest. – Eesti Postimees, 20.12.1872.

rüütelkonna fondis (fond EAA.957) leiduvad materjalid kirjeldavad kokkupuuteid kohalike ja kõrgemate institutsioonidega. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) Põide koguduse säilikutest (fond EAA.1293) leiab palju Nolckeni loodud dokumente koguduse tegevusest, statistikat, protokolle ja kirjavahetusest. Nendele lisaks on kasutatud vähemal hulgal materjale Peterburi üldkonsistooriumi fondist (fond EAA.1186), Saaremaa praostkonna (fond EAA.5281), Saaremaa maakohtu (fond EAA.968) ja Tartu Keiserliku Ülikooli (EAA.402) ning üksikuid säilikuid muudest fondidest.

Põide Maarja kiriku ehitusloo ja ajaloo tutvustamisel on kasutatud Muinsuskaitseameti arhiivi (fondid ERA.5025 ja ERA.T-76) ning digiteeritud materjale veebis kättesaadavates andmebaasides. Samamoodi on töö valmimisel kasutatud EELK Konsistooriumi arhiivmaterjale, mille nimistud on nüüdseks jõudnud Rahvusarhiivi. Käsikirjalisi materjale on saadud Saaremaa muuseumist ja Tartu Teoloogia Akadeemiast. Neile lisaks on ajajärgule vastavalt töös kasutatud Eesti- ja Liivimaal levinud ajalehti (Pärnu Postimees, Eesti Postimees, Saarlane, Sakala).

Möödunud aegade kohapärimusliku ja kihelkonna olustiku kirjeldamiseks on kasutatud Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolise arhiivi ja Rahvaluule arhiivi kogusid.

Saaremaa olulisematest religioossetest probleemidest 19. sajandil on kirjutatud nii diplomitöid⁶ kui suuremaid käsitlusi. Endel Mets on koostanud mahuka uurimuse vennastekoguduste ajaloost Saaremaal.⁷ Jaanus Plaat on uurinud Lääne-Eesti ja täpsemalt Saaremaa usuliikumisi.⁸ Kersti Lust⁹ ja Tiit Rosenberg¹⁰ on kirjutanud 19. sajandil Saaremaal toimunud näljahädadest ning talurahvast puudutavatest probleemidest.

⁶ **Ruttu, Maia.** Usuvahetusliikumine Saaremaal. Diplomitöö Tartu Ülikoolis. Juhendaja professor Herbert Ligi. Tartu, 1990; **Laus, Ülle.** Saaremaa vennastekoguduse ajalugu 1729–1938. Diplomitöö Tartu Teoloogia Akadeemias. Juhendaja doktor Voldemar Ilja. Tartu, 1998; **Sõtšov, Andrei.** Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Saare- ja Muhumaa praostkond 1847–1917: halduskorraldus ja preesterkond. Diplomitöö Tartu Teoloogia Akadeemias. Juhendaja *mag. theol.* Riho Saard. Tartu, 1999.

⁷ **Mets, Endel.** Saaremaa vennastekogudused 1708–1940. Käsikiri Saaremaa muuseumis. Järva-Jaani, 1976.

⁸ **Plaat, Jaanus.** Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003; **Plaat, Jaanus.** Usuliikumised Lääne- ja Saaremaal 1875–1905. Magistritöö Tartu Ülikoolis. Juhendaja doktor Ants Viires. Tartu, 1994.

⁹ **Lust, Kersti.** Saaremaa 1868.–1869. aasta näljahäda: regionaalsed ja sotsiaalsed aspektid. – Sõnasse püütud minevik. Koostanud Priit Raudkivi ja Marten Seppel. Tallinn: Argo, 2009. Lk 283–297; **Lust, Kersti.** Uuenev Saaremaa kroonuküla (1841–1919). Eesti Ajalooarhiivi toimetised 10 (17). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2003.

¹⁰ **Rosenberg, Tiit.** 1867.–1869. aasta näljahäda Eestis ja hädaabikomiteede tegevus. – Kännivaod: uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloost. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013. Lk 337–343; **Rosenberg, Tiit.** Kiriku maaomand ja maakasutus Eestis 19. sajandil – 20. sajandi algul. – Kännivaod: uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloost. Lk 279–316.

Täiendavalt on informatiivsed allikad Nolckeni kaasaegsete pastorite mälestused, millest leiab huvitavat lisateavet.¹¹

Põide kiriku ajaloo kohta pole veel olemas ülevaatliku teost. Hetkel on kõige ulatuslikumad käsitlused kunstiajaloolaste ning arheoloogide ülevaated.¹² Kirikuga seotud inimestest on Urve Kirss kirjutanud ajakirjanduses Agthe perekonnast, kus isa ja poeg terve oma elu Põide kogudust järjestikku teenisid, kusjuures poeg Wilhelm Andreas abiellus talutüdruku Annaga.¹³ Õpilane Kadri Reinumägi on koostanud valdavalt sekundaarkirjandusele toetuva lühiuurimuse, kus annab ülevaate Nolckenist usumehena, keeleteadlase ja folkloristina.¹⁴ Ajakirjanduses¹⁵ on Nolckenist kirjutatud, kuid pakutav elulugu on olnud valdavalt teatmiku tasemel.

Töö ülesehitus

Käesolev töö on kahes peatükis, millest esimene uurib Nolckeni jõudmist Põidele. Alustuseks on kajastatud tema perekonnaga seotud lapsepõlv, nooruseaastad ning uurimisel on tema mitmeti kirjeldatud usuline „ärkamine“. Järgnevalt on kirjeldatud Põide kihelkonda, kus Nolcken järgmised kümnendid elas ja töötas. Lisatud on arhiivimaterjalidest leitud asjakohased täiendused. Teises peatükis on käsitletud tema teenistusaega Põide koguduse juures. Antakse ülevaade isiklikest katsumustest ning millised olid kesksed probleemid koguduse juhtimisel. Lõpetuseks on alapeatükid Nolckeni tegevusest kirikuõpetajaameti kõrval, millele pole varem tähelepanu pööratud.

Töö lõpus on lisadena tutvumiseks Ida-Saaremaa ja Põide kihelkonna kaart, 19. sajandi lõpul kirikumõisast tehtud foto ning autori poolt tõlgitud Põide kirikukroonika aastatest 1866–1867.

¹¹ **Ederberg, Friedrich.** Nikolai Nolcken. – Eesti Kirjandus. Nr 12. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1936. Lk 556–558; **Hahn, Traugott.** Mälestused minu elust. Toimetanud ja tõlkinud Õilme Salumäe. – Saaremaa muuseumi kaheaastaraamat 1997–1998. Kuressaare: Tormikiri, 1999. Lk 247–290.

¹² **Kilumets, Juhan.** Põide kirik, muinsuskaitse eritingimused, A-9083. 2007 (ERA.5025.2.10051, Muinsuskaitseameti arhiivis); **Mäll, Jaak; Kadakas, Villu.** Põide kirik, ehitusajalooline ülevaade, A-5884. 1996 (ERA.5025.2.6828, Muinsuskaitseameti arhiivis).

¹³ **Kirss, Urve.** Vennad Aghted otsisid Eestist paremat elu. – Meie Maa, 26.03.2012.

¹⁴ **Reinumägi, Kadri.** Põide õpetaja Carl Nikolai von Nolckeni elust ja tööst. Uurimistöö Saaremaa Ühisgümnaasiumis. Juhendaja Urve Kirss. Kuressaare, 2013. Uurimistöö on koostatud 2002. aastal.

¹⁵ **Kirss, Urve.** Põide pastor Nikolai von Nolcken „Kalevipoja“ uurijana. – Meie Maa, 30.04.2007; **Kirss, Urve.** Pastor Nolcken keelemehena. – Meie Maa, 11.10.2001; **Kirss, Urve.** Carl Nikolai von Nolcken. – Meie Maa, 21.09.2001; **Vinkel, Aarne.** Põide Nolcken – jurist ja parun. – Meie Maa, 18.05.1995; **Allik, Arnold.** Eestlaste keelest ja meelest – 150 aastat K. N. Nolckeni sünnist. – Kommunismiehitaja, 13.03.1980.

1. Teekond pastori ametisse

1.1. Perekond von Nolcken Saaremaal

Nolckenite suguvõsa jõudis Vestfaalist ja Alam-Saksist Vana-Liivimaale 1596. aastal Heinrich von Nolckeniga. Tema poeg Heimart ostis 3. mail 1632 Mullutu ja Nolgimõisa (*Schultzenhof*) ning pani sellega aluse perekonna liinile Saaremaal.¹⁶ Perekonnast sirus kohalikku võimuladvikusse kolm maamarssalit ja seitse maanõunikku.¹⁷ Nad osalesid aktiivselt rüütelkonna töös ning olid esindatud Saaremaa esimeses aadlimatriklis 1741. aastal.¹⁸ 18. sajandi lõpus olid Nolckenid tegutsenud mõisarentnike või omanikena enamikes Saaremaa kihelkondades. 1791. aasta 5. aprillil ostis Johann Christopher (jun.) von Nolcken oma perekonnale tagasi Haeska pärusmõisa, mille võttis 9. septembril 1808 üle tema poeg Alexander Adolf.¹⁹ 24. aprillil 1805 ostis perekond enda valdusse muuhulgas Kudjape, Liiva-Nõmpa ja Vana-Nõmpa, mis jäid nende omandisse mõisate võõrandamiseni 1919. aastal.²⁰

Karl Nikolai von Nolcken sündis 2. veebruaril 1830. aastal Saaremaal Püha kihelkonnas Kõljala mõisas.²¹ Tema isa oli Napoleoni sõdades staabikapteni auastme teeninud Alexander Adolf von Nolcken (30.08.1791–22.08.1861) ning ema Jeanette Charlotte (20.02.1801–14.11.1864), neiupõlves von Berg.²² Tema ristimine toimus 27. märtsil samal aastal Valjala kirikus ning ristivanemateks olid leitnant ja rüütel Gustav von Nolcken, kapten Friedrich von Buxhöwden, ristitu tädi leskproua Karoline Johanna von Mickwitz

¹⁶ **Buxhöwden, Friedrich von.** Zweite Fortsetzung von des Herrn Hofraths von Hagemeister „Materialien zur Güter geschichte Livlands“, enthaltend Beiträge zu einer älteren Geschichte der Oeselschen Landgüter und ihrer Besitzer. Riga: Kymmell, 1851. Lk 74.

¹⁷ **Essen, Nicolai von.** Genealogisches Handbuch der Oeselschen Ritterschaft. Tartu: Ilutrükk, 1935. Lk 226. Saaremaa maamarssalid: Reinhold Gustav von Nolcken (1753–1760), Georg Ludwig von Nolcken (1780–1783) ja Johann Gustav Ernst von Nolcken (1862–1864, 1865–1867).

¹⁸ EAA.957.1.45a, L. 93 (Rahvusaarhiivi fond EAA.957, nimistu 1, säilik 45a, leht 93) – Saaremaa rüütelkonna protokoll, 10.03.1741.

¹⁹ **Buxhöwden, F.** Zweite Fortsetzung von des Herrn Hofraths von Hagemeister... Lk 106. Haeska mõis oli 1632. aastal ostetud maadest välja kujunenud. Esimeseks mõisnikuks oli Christoph Reinhold von Nolcken (1660–1732) ja tema pojapoeg Johann Christoph (sen.) müüs selle 1737. aastal.

²⁰ Samas. Lk 72.

²¹ EAA.3138.1.5, L. 6p – Valjala kihelkonna meetrikaraamat 1786–1882; EAA.1293.1.292, L. 24p – Põide kihelkonna personaalraamat 1867–1876. Erinevad publitseeritud teosed esitavad erinevaid andmeid sünnikohaks, kuid Valjala kihelkonna meetrikaraamatut (ehk sündinud Kõljala mõisas) peaks võtma varaseima ja esmase allikalise infona.

²² **Essen, N.** Genealogisches Handbuch der Oeselschen Ritterschaft. Lk 236; EAA.3151.1.191, L. 59 – Kuressaare koguduse personaalraamat 1854–1880.

(sündinud von Nolcken) ja preili Julie von Berg.²³ Karl Nikolai oli kaheksas laps 14-st, ent vaid kuus õde-venda elas lapsepõlve üle. Nende seas oli kaks õde, kes olid Karl Leonhard von Hahni esimene ja teine naine, noorem õde Johanna Angelika ja kaks venda, kellest Heinrich Johann Robert valis armeekarjääri ning Magnus Gustav Heinrich päris Mullutu ja Kudjape mõisad.²⁴

Esimesed lapsepõlve aastad veetis noor Karl Nikolai Haeska mõisas, aga juba 1835. aastal kolis perekond Kudjape mõisa, kus ta 10-aastaselt entsefaliiti (*typhösen Gehirnentzündung*) põdes.²⁵ Lapsepõlves ja Kuressaare aadlike kreiskooli minnes andsid märku tema nõrgad silmad ja lühinägelikkus. Vaba aega veetis ta jahil käies ja luulega tegeledes. Koolis meeldisid talle õppetundidest ajalugu ja loodusteadused. Religiooniküsimustes oli ta uhkusega ateist, kuid vaatamata põhimõtteliste vastuoludele läbis leerikooli 1. mail 1847, taevaminemispühal.²⁶ Võõrkeelte õppimine oli talle vastumeelne. Oma eluloos kirjutab ta: „Kolme aastaga ei teinud ma ladina keeles vähimatki arengut“, kuid pärast otsust ülikooli ajalugu õppima minna, õppis ta kreeka keele piisavalt selgeks.²⁷ Ülikooli sisseastumisel olid tema matemaatika, ajaloo ja geograafia oskused tugevad, kreeka ja vene keel suuliselt samuti tugev, ent kirjalikult kehv, ning ladina keel oli üldiselt nõrgal tasemel.²⁸

1.2. Saulusest sai Paulus

1850. aasta suvel lahkus Karl Nikolai von Nolcken Kuressaarest, et minna Tartu Ülikooli ajalugu õppima, kuid ajaloo kõrval huvitas teda siiani rohkem vana saksa luule.²⁹ Ta ei liitunud ühegi aadlike tudengikorporatsiooniga. Alternatiiviks oli talle sotsiaalses elus tihe läbikäimine Nolckenite perekonna teise haruga Luunja mõisas, mis eraldus Nikolai liinist neli põlvkonda tagasi.³⁰ Sealne mõisnik George Johann Friedrich von Nolcken (1789–1853) oli tuntud konservatiivide liidrina. Pikkades diskussioonides suutis vana

²³ EAA.3138.1.5, L. 6p; EAA.1192.2.768, L. 4 - Ristimistunnistus.

²⁴ **Essen, N.** Genealogisches Handbuch der Oeselsche Ritterschaft. Lk 236–239.

²⁵ EAA.1192.2.768, L. 13p - Essee-elulugu.

²⁶ Samas. L. 5 - Leeritunnistus.

²⁷ Samas. L. 13p–14.

²⁸ EAA.402.2.17700, L. 6 - Ülikooli vastuvõttueksami protokoll 27.07.1850.

²⁹ EAA.1192.2.768, L. 14.

³⁰ Mõlema perekonnaliini ühine esiisa oli Christoph Reinhold von Nolcken (1660–1732), kes käis Saaremaa rüütelkonna saadikuna 1725. aastal Peterburis tsaari juures. **Buxhöwden, Peter Wilhelm von.** Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesell. Riga-Leipzig: Edmund Götschel, 1838. Lk 117–123.

mõisnik noore tudengi poliitilised hoiakud vankuma panna, kuid mitte religioosseid vaateid. Tartus mängis Karl Nikolai vabal ajal malet ning jätkas sellega ka Saaremaal.³¹

Teise õppeaasta algul katkes tema ajaloostuudium, sest isa Alexander Adolf oli saanud ohtliku insuldi ja ta kutsus teda tagasi Saaremaale perekonna valduste majandamist üle võtma.³² Seoses sellega sai ta ülikoolilt ajapikenduse, et sooritada kevadsemestri eksameid 1852. aasta lõpuni.³³

Kodusaarel veedetud aeg oli oluline Nolckenile hilisemas elus, sest selle jooksul lõi ta sõprussidemed maamarssal Karl von Güldenstubbega, keda ta kirjeldas kui pehme hingega mitmekülgsete teadmistega austatud sõpra, kellega peetud vestlused teda õpetasid ning viimaks ka religioossete teemade juurde tõid.³⁴

Lisaks mõisate majandamisele töötas ta 1854–1857 aastatel kreisikohtu sekretärina ning 1857–1860 rüütelkonna kantseleis notarina.³⁵ 28. aprillist 1853 kinnitas ülemkirikueestseisja-amet tema kui Kudjape mõisniku eelnimetatud Karl von Güldenstube asemel Kaarma kihelkonna kirikueestseisjaks.³⁶ Kahe aasta pärast valiti Kaarma kirikukonvendil tema asemele Gotthard Ludwig von Krüdener Eikla mõisast.³⁷ Vahetus tehti, sest ta ise asus maapäeval läbiviidud hääletuse järgselt ülemkirikueestseisja-ameti ilmalikuks kaasistujaks.³⁸ Teistkordselt asus ta Kaarma kirikueestseisjaks 1858. aasta kevadel, olles ise juba usuliselt „ärgeanud“.³⁹ Ta taandus sellest ametist vabatahtlikult 25. novembril 1860, sest oli saarelt lahkumas, et taas Tartusse õppima minna.⁴⁰

Nolcken jõudis usu juurde sarnaselt piibli loomislooga – esmalt oli tühi ja paljas kaos, aga siis lõi Jumal valguse. Nolckeni valgus jõudis temani 1856. aastal, kui ta aru sai, et ta on valesti elanud ja võttis vastu otsuse esmalt oma hobidest loobuda ning siis leida oma õige

³¹ **Amelung, Friedrich von.** Baltische Schachblätter. Heft 1. Berlin: Julius Springer, 1889. Lk 19; **Amelung, Friedrich von.** Baltische Schachblätter. Heft 2. Berlin: Julius Springer, 1890. Lk 107.

³² EAA.1192.2.768, L. 14p.

³³ EAA.402.2.17701 – Otsus 12.04.1852.

³⁴ EAA.1192.2.768, L. 14p.

³⁵ **Schmidt, Arved von.** Die Pastoren Oesels seit der Reformation. Tartu: Krüger, 1939. Lk 58.

³⁶ EAA.1200.1.548, L. 3 – Saaremaa ülemkirikueestseisja-ameti kinnituskiri 28.04.1853.

³⁷ EAA.1200.1.571, L. 4 – Saaremaa ülemkirikueestseisja-ameti teadaanne 24.05.1855.

³⁸ EAA.1200.1.572, L. 1 – Liivimaa kubermangu valitsuse kinnitus 23.06.1855.

³⁹ EAA.1192.2.665, L. 4.

⁴⁰ EAA.1200.1.605, L. 3 – Liivimaa kubermangu valitsuse kinnitus 28.04.1860; Livländische Gouvernements-Zeitung (LGZ), 21.12.1860. Lk 844.

kutsumus elus.⁴¹ Sama aasta 6. aprilli hommikul, olles eelmine õhtu väidelnud maamarssal Guldenstubbega armulauaõpetuse üle, luges ta Johannese evangeeliumi kuuendat peatükki, et selle abil oma väiteid veelgi toetada ja diskuteeritavat õpetust tema enda allikatest eitada. Aga seekord mõjusid need laused evangeeliumis talle teisiti. Olles rabatud neist sõnadest kiirgavast aupaistest, luges ta huviga kuni 38. värsini: *Ma ei ole ju taevast alla tulnud oma tahtmist tegema, vaid tema tahtmist, kes minu on saatnud.*⁴² Nüüd jõudis selgus talle välguna taevast ja ta sai aru, et mitte temas endas ei olnud tema elu keskpunkt, vaid on olemas Jumal ja temas on see – et endata, koos Jumalaga olla on armastus ja elu, aga omapäi, ilma Jumalata olla on viletsus ja surm.⁴³

Nolckeni kaasaegne Friedrich Ederberg (Kaarma kihelkonna pastor aastatel 1885–1902) kirjutab aastaid hiljem, et Nolckeni valgustuse hetk toimunud lõunasöögijärgsel pausil, olles koos Guldenstubbega ning kui ta oli aru saanud, et Jeesus ei ole siit ilmast, vaid on Jumala poeg, siis ta *langes põlvili ja palvetas selle poole, keda ta siamaale oli taga kiusanud – Saulusest oli Paulus saanud.*⁴⁴

Erilise versiooni usulisest ärkamisest esitab keegi M. von N.⁴⁵ Tema järgi olevat Karl Nikolai läinud suurel reedel jahile, mida traditsiooniliselt teha ei tohtinud, ning tagasi tulles oli temast saanud vaga ja jumalakartlik mees. Aastaid hiljem kirjutatud ta usaldusväärsele sõbrale, et oli metsas näinud ilmutusena põlevat risti, mis tema vaateid pöördumatult mõjutas. Suurel reedel jahile minemist meenutab ka Valjala kihelkonna õpetaja Traugott Hahn.⁴⁶

⁴¹ Järgnev versioon usulisest ärkamisest põhineb Nikolai Nolckeni enda kirjutatud essee-vormis elulool (EAA.1192.2.768, L. 13–18 – Kirjutatud 1865. aastal), mis tuli kirjutada pastoriametisse kandideerijatel. Allikakriitiliselt võib seda lugeda kõige otsesemaks informatsiooniks, sest see on tema enda poolt kirjutatud üheksa aasta tagusest juhtumist. Selle essee subjektiivsema poole pealt oli see kirjutatud selleks, et saavutada lugejate (*resp* konsistoorium) heakskiit, mistõttu võib „ärkamise“ kirjeldus olla ilustatud.

⁴² Jh 6:38; EAA.1192.2.768: *Ich bin von Himmel gekommen, nicht das ich meinen Willen thun, sondern daß, der mich gesandt hat.*

⁴³ EAA.1192.2.768: *...nicht in mir selbst liegt der Angelpunkt meines Lebens; es giebt einen Gott und in Ihm ist das Leben. Er ist die Liebe und außer mir in Ihm zu sein, ist Leben und ist Liebe. Außer Ihm und in mir selber zu sein, ist Elend und Tod.*

⁴⁴ **Ederberg, Friedrich.** Pöide õpetaja Nikolai Nolcken 1830–1913. – Eesti Kirik (1923–1940), 18.03.1937.

⁴⁵ **Koskull, Josi von.** Spukhäuser in Baltikum: Erlebnisberichte und Mitteilungen. I Folge. Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1962. Lk 42.

⁴⁶ **Hahn, Traugott.** Mälestused minu elust. Toimetanud ja tõlkinud Õilme Salumäe. – Saaremaa muuseumi kaheaastaraamat 1997–1998. Kuressaare: Tormikiri, 1999. Lk 278.

Rahva seas liikus jutt Nolckeni „ärkamisest“ pärast laevahukku. Ta oli meritsi Riiga minnes laevaõnnetuse järgselt ainsana ellu jäänud ning pääsemise puhul töötanud kirikuõpetajaks hakata.⁴⁷

Nolcken ise kirjutas, et oli selle hetkeni kogu oma elu elanud üksinduses ja viletsuses, aga nüüd leidis ta jõudu, et õnnelikult elada ja töötada. Varsti vaibus tema esmane rõõm, sest ta sai üha enam aru, kui patust elu ta oli elanud. Ta võitles lisaks põhimõtteliste katsumustega, et kinnistada enda usku ja õigel teel püsida. Tema vaated olid algul ebastabiilsed, aga arenesid üha tugevamale pühakirja tajumisele.⁴⁸

Nolckenil oli varasemalt kombeks religiooni üle arutamine ning seeläbi areneda ja õppida. See tekitas temas mõttelisi rännakuid hernhuutluse, luterluse ja muude suundade vahel. Näiteks reisi ajal Venemaale 1857. aastal luges ta üht hernhuutlikku teost, mis talle muljet avaldas. Konkreetselt luterluse juurde jäämisest sai ta täpsemalt aru pärast Berliinis toimunud Evangeelse Alliansi konverentsi külastamist, kus ta tutvus teistehulgas teoloogimisjonäride Wilhelm Löhe ja Ludwig Harmsiga.⁴⁹

1.3. Teoloogiastuudium

Eelnevalt ülikooli lõpetamata soovis ta leida muu elukutse, sest mõisamajandus ei sobinud talle. 1861. aasta jaanuaris alustas ta teoloogiastuudiumit Tartu Ülikoolis.⁵⁰ Nõrkade silmade tõttu sai ta ülikoolilt loa kodus iseseisvalt eksamiteks valmistuda ning selleks vajas ta ettelugejat, kelleks sai ta noorem õde Johanna Angelika (21.10.1836–16.01.1914)⁵¹, kes elas temaga vanatüdrukuna hiljem samuti Pöidel koos. Johanna õppis selgeks heebrea ja kreeka keele lugemise, ning luges kõik materjalid vanemale vennale ette.⁵² Varsti ei

⁴⁷ **Pegel, Juhan.** Minu ema keel: Jutujada ühe murraku üle ja ümber. – Akadeemia. Nr 3. Tartu: Greif, 1997. Lk 455.

⁴⁸ EAA.1192.2.768, L. 15p.

⁴⁹ Samas. L. 16; Evangeelse Alliansi Saksa osakond loodi 1851. aastal ning esimene avatud konverents oli 1853. aastal Berliinis. 1857. aastal toimus sealsamas kolmas alliansi üldkonverents. Brockhaus – Die Enzyklopädie. Bd 6 (DUD–EV.). Leipzig-Mannheim: Brockhaus, 1997. Lk 717.

⁵⁰ EAA.402.1.17700, L. 7–7p – Rektor Fr. v. Bidderi palve õpperingkonna kuraatorilt Nolckenil taas loenguid külastama hakata ja lubav vastus.

⁵¹ **Essen, N.** Genealogisches Handbuch der Oeselschen Ritterschaft. Lk 237.

⁵² **Ederberg, Friedrich.** Nikolai Nolcken. – Eesti Kirjandus. Nr 12. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1936. Lk 556.

pidanud vastu Nolckeni närvid, mis oleks peaaegu sundinud teda taaskord stuudiumit katkestama, kuid ülikool lubas tal eksameid vastavalt võimalustele sooritada.⁵³

Lõpueksamitele lisaks kirjutas ta lõputöö „*Kann es in der Kirche Obrigkeit geben?*“ (Kas kirikus võib ülemvõimu lubada?), mis käsitles Preisimaal aktuaalset diskussiooni ilmaliku võimu kasutamisest religioonis.⁵⁴ Töös jääb kõlama idee, et olukorras, kus kristlik kogudus ainult jõukasutuse abil koos püsib, on jumala raev juba nende langenud ning tema lapsed teavad isegi, kuhu nende tee siis viib. Trükis ilmus see anonüümselt ning 1865. aastal tutvustati seda Saksa teoloogilises ajakirjas.⁵⁵ Traugott Hahn meenutab, et Nolcken oli ülikooli ajal professoritega vaielnud tihti nendel teemadel ja oli lõpuks neid süüdistanud, et nad hindavad kohalikke kiriklikke suhteid olupoliitikast lähtuvalt.⁵⁶

Karl Nikolai oli perekonna päritolu järgi parun⁵⁷ ning oleks võinud pärast ülikooli lõpetamist oodata kuni mõnes nimekas saksa koguduses ametikoht vabaneb, kuid pärast teoloogia stuudiumi lõppu naasis ta Saaremaale. Enne pastorina tööle asumist tuli tal vastavalt kirikuseadusele läbida kohaliku konsistooriumi juures eksamid: esiteks *pro venia concionandi* eksam, millega tõestati teadmisi teoloogia valdkonnast, keeleoskust ning sobivust ametile; teiseks *pro ministerio* eksam, mis lubas tal kubermangus jutluseid pidada.⁵⁸ Nolcken sooritas eksamid edukalt 28. veebruaril ja 14. märtsil 1866. aastal, pastore Reinhold Ernst Girgensohni ja Heinrich Eduard Gahlnbäcki hindamisel.⁵⁹ Pärast eksameid oli tal õigus kohaliku pastori loaga jutlustada kõigis Saaremaa luterlikes kogudustes.

Järgmisena tuli läbida prooviaasta. Konsistoorium soovis teda suunata Püha kihelkonna pastori Gahlnbäcki juurde, kes oli eelnevalt paljud noored kirikuõpetajad prooviaastal välja õpetanud. Kuid sel korral pidi Gahlnbäck viisakalt konsistooriumi palvest keelduma, sest Nolckeni puhul tuli lisaks elamist pakkuda tema ettelugejale, kes teda kehvade silmade

⁵³ EAA.1192.1.768, L. 16p.

⁵⁴ **Nolcken, Nikolai von.** *Kann es in der Kirche Obrigkeit geben.* Neu-Ruppin: Oehmigke, 1863; EAA.402.2.17702 – Nolckeni poolt saadetud lõputöö trükieksmplar kaaskirjaga.

⁵⁵ **Delitzsch, Franz Julius; Guericke, Heinrich Ernst Ferdinand.** *Zeitschrift für die gesammte lutherische Theologie und Kirche.* XXVI aastakäik. Leipzig: Dörffling-Franke, 1865. Lk 358.

⁵⁶ **Hahn, T.** Mälestused minu elust. Toimetanud ja tõlkinud Õilme Salumäe. Lk 280.

⁵⁷ Alates 10. maist 1856 – *Livländische Gouvernements-Zeitung* (LGZ), 05.10.1856. Lk. 750.

⁵⁸ EAA.1197.1.113 – *Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland.* 1832. §§ 136–141; *Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland.* Aufgabe des Jahres 1857 [Peterburi, 1857 (?)]. §§ 269–274. Lk 38.

⁵⁹ EAA.1192.2.768, L. 7–10, 19, 21.

pärast aitas, ning seepeale soovitas ta konsistooriumil leida prooviaastaks teenistus mõnes linnalähedases koguduses, kust oleks lihtsam abiline leida.⁶⁰ Paralleelselt teatas noor õpetaja konsistooriumile, et ta on ise juba rääkinud ning nõusoleku saanud prooviaasta läbimiseks Reinhold Girgensohni ja Kuressaare koguduse juures.⁶¹

Esimesena kandideeris Nolcken pastori ametisse oma koduses Kaarma kihelkonnas, mis oli pastor Carl Ernst Rohlandi surma tõttu 11. detsembril 1865. aastal vakantseks jäänud. Traugott Hahni mälestuste järgi oli Nolcken pärast usule äratamist lahkunud pastoriga tihti „pahandanud“ ning soovis temalt ameti maha panemist.⁶² Samamoodi kirjutas ta Kaarma kirikueestseisjana Saaremaa konsistooriumile, et ta ei olnud rahul olukorraga kirikus ja rottmeistrite teadmistega.⁶³ Pärast proovijutluseid toimus 29. mail 1866. aastal hääletus tema ja Julius Leo Girgensohni vahel, milles Nolcken sai 12 häält (10 häält mõisatest, 2 talupoegadelt), aga Girgensohn 16 häält (3 häält mõisatest ja 13 talupoegadelt).⁶⁴ Talurahva eelistus sai seega otsustavaks, kusjuures Nolckeni poolt hääletanud talukogukonnad olid ainult kodumõisas Kudjapel ja Meedlas. Võimalik, et ülejäänud kihelkonna rahvas mäletas teda ilmaliku mõisniku ja kirikueestseisjana ning ei julgenud hengekarjaseks valida. Rahva poolehoidu taotlemist võib iseloomustada koolmeister Mihkel Kallase poolt meenutatud juhtum Nolckeni ordineerimiselt (30. oktoobril 1866), milles Nolcken superintendendi tähelepanekule, et esimest korda on parun õpetajaks, kiirelt vastas: „Armas kogudus, parun on kui tühi tuul ja mina ei ole muud kui sinu õpetaja!“⁶⁵

Järgmisel korral kandideeris ta Alexander Nordgreniga Põide kihelkonna pastori ametisse. 25. septembril 1866. aastal toimunud hääletus valis ta ühehäälselt ametisse.⁶⁶ 36-aastaselt võttis ta koguduse teenimise võimalikult kiiresti üle ning täitis tühja koha juba enne introductseerimist ja Siseasjade ministeeriumi poolt ametisse määramist. Eelmine pastor Oscar Emil Carlbom oli 17. oktoobril 1865. aastal lahkunud Tarvastu kogudusse ning teenis hiljem Häädemeeste kihelkonnas.⁶⁷ Varsti pärast ordinatsiooni Kuressaares (30. oktoobril 1866) asus Nolcken 6. novembril Põide õpetaja ametisse, sellele järgnes

⁶⁰ EAA.1192.2.768, L. 22–24.

⁶¹ Samas. L. 25.

⁶² **Hahn, T.** Mälestused minu elust. Toimetanud ja tõlkinud Õilme Salumäe. Lk 280.

⁶³ EAA.1192.2.665 – Kiri 20.01.1859. Rottmeister olid Saaremaal kirikuvööründri nimetuseks.

⁶⁴ EAA.1192.2.767, L. 18–19.

⁶⁵ **Ederberg, Fr.** Nikolai Nolcken. – Eesti Kirjandus. Nr 12. 1936. Lk 556–557.

⁶⁶ EAA.1293.1.40, L. 1p. – Põide kirikukroonika 1866–1867. Tõlgitud säilik on lisatud töö lõppu (Lisa 3.)

⁶⁷ **Schmidt, A.** Die Pastoren Oesels seit der Reformation. Lk 19.

ministeeriumi ametlik kinnitus (24. detsember 1866) ning ametlikult introductseeriti ta superintendent Alexander von Schmidt, pastor Heinrich Gahlnbäcki ja pastordiakon Reinhold Girgensohni poolt 26. veebruaril 1867.⁶⁸

1.4. Põide kihelkond Nolckeni saabumisel

Ajalooline Põide kihelkonna (vt Lisa 1. Ida-Saaremaa kaart 1823) läänepiir oli Kõiguste külast läänes, Maadevahe jõe suudmest selle lähteni ning samas suunas kuni Soela väinani.⁶⁹ Jaani kihelkond eraldati Põide kihelkonna põhjapoolsest osast 1675. aastal. Ajaloohuviline maamarssal Peter von Buxhōwden on lausunud Ida-Saaremaa kohta, et Valjala on veetlus, Põide on rõõm ja Muhu on kroon.⁷⁰ Saaremaad peeti üheks viljakamaks piirkonnaks Liivimaal ning Põidet on omakorda nimetatud Saaremaa viljaaidaks.⁷¹

19. sajandil teisel poolel oli Saaremaal 11 maakihelkonda, Kuressaare linn ning Ruhnu ja Muhu saare kihelkonnad. Ajal, kui Nolcken jõudis Põidele, oli kihelkonnas 15 mõisa: riigimõisad Maasi (*Masik*), Kahtla (*Kachtla*), Keskvere (*Keskfer*), Kõiguste (*Koigust*) ja Uuemõisa (*Neuenhof*); eramõisad Audla (*Hauküll*), Kingli (*Müllershof*), Koigi (*Koik*), Laimjala (*Laimjall*)⁷², Orissaare (*Orrisaar*), Oti (*Peudehof*)⁷³, Reina (*Saltack*) ja Tumala (*Thomel*); rüütelkonnale kuulunud Saare (*Holmhof*) mõis ja Põide (*Peude*) kirikumõis.

Saaremaal oli omapäraselt suurem riigimõisate osakaal ning neid rentisid erinevad aadliperekonnad või riigiteenistujad. 1860. aastate algul moodustasid kroonumaadel elavad talupojad 55,1% Saaremaa talurahvast.⁷⁴ 1881. aastal oli üldine rahvaarv kihelkonnas 7588. Nendest 50 oli armeeteenistuses ning kaupmehi-käsitöölisi oli kokku üle 200.⁷⁵ Rüütlimõisaid oli vähem ning üle 90% neist olid väiksemad (kuni 1000 ha) või keskmise

⁶⁸ EAA.1293.1.40, L. 1p; Schmidt, A. Die Pastoren Oesels seit der Reformation. Lk 58.

⁶⁹ Holzmayer, Jean Baptiste. Die Ordensvogtei Poida. Publicationen des Vereins zur Kunde Ösels. Heft I. Arensburg: Arensbürger Wochenblatt, 1891. Lk 17. Vt arvukat kaardikogu 18.–19. sajandist Rahvusarhiivi kaardikogus (fond EAA.2072) ja Läti ajalooarhiivis (fond LVVA.6828).

⁷⁰ Wolde die Holde, Peude die Freude, Mohn die Kron – Körber, Martin. Oesel einst und jetzt. Dritter Band. Arensburg: Arensbürger Wochenblatt, 1915. Lk 37.

⁷¹ Rosenberg, Tiit. Tumala mõisa majandusest aastail 1722–1777. Kännivaod: uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloost. Lk 26; Luha, Artur. Saaremaa – Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1934. Lk 691.

⁷² 1793. aastast eramõis, eelnevalt riigimõis.

⁷³ Mõisnik Karl Wilhelm Ottokar von Aderkase järgi hakati mõisa kutsuma Otiks.

⁷⁴ Rosenberg, Tiit. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – Eesti mõisad. Toimetanud Tiit Oja. Tallinn: Olion, 1994. Lk 22; 19. sajandi teise poole Saaremaa kroonukülalt on kirjutatud Lust, Kersti. Uuenev Saaremaa kroonuküla (1841–1919). Eesti ajalooarhiivi toimetised 10 (17). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2003.

⁷⁵ Jung-Stilling, Friedrich von; Anders, Wilfried. Ergebnisse der livländischen Volkszählung. Teil I, Band III. Riga: Stahlsche Buchdruckerei. Lk 101–103.

suurusega (kuni 5000 ha).⁷⁶ Aadelkonnal oli seetõttu rohkem läbikäimist ülejäänud seisustega. Rüütlimõisates olid 19. sajandi keskpaigas suurematest perekondadest esindatud Buhrmeister Audlas, Stackelberg Tumalas, Aderkas Koigi ja Oti mõisates. Nolckenid olid Põide kihelkonnas esindatud mõnel korral Kingli ja Laimjala mõisates, kuid rohkem olid nad riigimõisate rentnikud.

Kihelkonnale mõjusid tugevalt katkuaastad (1603, 1657, 1710) ning viimane suurem ikaldus ja näljahäda 1868–1869 aastatel.⁷⁷ Koos näljahädaga oli probleemiks väljarändamine ning usuvahetusliikumine. Põide kihelkonnas oli 68,1% kihelkonna rahvastikust läinud 1848. aasta kevadeks üle õigeusu kogudusse.⁷⁸ See jättis luteriusu kogudusse veidi üle 2000 hinge. Sellele lisaks olid sajandi keskel taaskord aktiivsemalt tegutsemas vennastekogudused. Kui varasemalt proovisid luteri pastorid nende tegevust piirata ja riigi poolset kontrolli nende üle tugevdada, siis usuvahetusliikumise ajal prooviti pigem koostööd teha, et rahvast eemal hoida õigeusku minemisest.⁷⁹ Kihelkonna usuline lõhestatus oli üheks peamiseks probleemiks, millega Nolcken oma teenistusaastatel Pöidel tegeles.

19. sajandil Mandri-Eestis hoogsalt edenenud rahvuslik liikumine ei olnud saarlastele nii lähedane, ent koolmeistrid ja rohkem haritud saarlased tellisid juba ajalehti ning saarlased ja põidelased aitasid kaasa Jakob Hurda rahvapärimuse kogumisele. Baltisakslased koondusid ühingutesse, kus arutleti kohaliku kubermangu ajaloo ja eluolu üle (nt Saaremaa Uurimise Selts ja selle 1865. aastal asutatud Saaremaa Muuseum) ja laiemalt Eestimaa-Liivimaa saatuse üle. 1863. aastal peeti Sõrvekülas esimene Saaremaa laulupidu.

⁷⁶ **Rosenberg, T.** Eesti mõisate ajalooline ülevaade. Lk 26.

⁷⁷ vt **Lust, Kersti.** Võitlus näljaga. 19. sajandi näljahäädad Eesti külas. Dokumentide kogumik. Tartu: Rahvusarhiiv, 2015; **Lust, Kersti.** Saaremaa 1868.-1869. aasta näljahäda: regionaalsed ja sotsiaalsed aspektid. – Sõnasse püütud minevik. Koostanud Priit Raudkivi ja Marten Seppel. Tallinn: Argo, 2009. Lk 283–297.

⁷⁸ **Ruttu, Maia.** Usuvahetusliikumine Saaremaal. Diplomitöö Tartu Ülikoolis. Juhendaja professor Herbert Ligi. Tartu, 1990. Lk 25, tabel 12; **Luha, A.** Saaremaa. Lk 704.

⁷⁹ **Sild, Olaf.** Kodumaa kiriku suhted vennastekogudustega minevikus – Eesti Kirik (1923–1944), 15.03.1934.

1.4.1. Kirik

Pöide kihelkonna keskele ehitati 13. sajandil aastakümnete jooksul suur ning võimas kirik (Lisa 2. Pöide kirik ja kirikumõis). Väite, et Pöide kirik ehitati vana tornlinnuse kohale lükkas Jean Baptiste Holzmayer ümber arheoloogiliste uuringutega aastatel 1888–1889, kui ta leidis tornlinnuse müürid kirikust 20 meetrit põhja pool.⁸⁰

Nüüdseks on kunstiajaloolased nõustunud, et väiksem romaani stiilis kabel (nn Pöide kirik I)⁸¹ oli praeguse kiriku kohal juba enne ordulinnuse esmamainimist ürikutes ehk enne 1290. aastat.⁸² See asus praeguse kiriku keskmiste võlvikute asemel. Sellest ajast on säilinud romaani portaalid ja üks ümaraken. Armin Tuulse esitas ehitusstiili analüüsides teooria, et kirik ehitati ümber tundmatu „Karja meistri“ poolt enne Jüriöö ülestõusu.⁸³ Villem Raami argumentide toetuseks olid 1958–1961 aastatel Kalvi Aluvega tehtud konserveerimis- ja väliuurimistööd kiriku juures koos arheoloogiliste kaevanditega.⁸⁴

Pöide kiriku teine ehitusjärg suurendas kirikut võrdväärseks oma kihelkonna suurusele. Sellega võlviti esialgne pikihoone ning ehitati juurde kooriosa ja läänevõlvik. Sellest etapist on säilinud gooti portaal ja aknad.

Kolmas etapp on ajaliselt seotud ordufoogti alalise paiknemisega Pöidele. Jaak Mäll ja Villu Kadakas lisavad viimaste arheoloogiliste uuringute ning ehitusmaterjalide analüüsi põhjal, et käärkamber ja läänetorn ehitati kolmandas ehitusjärgus (1260–1290) koos tornlinnuse ringmüüriga, mis ühendas kiriku tervikuks ordulinnusega.⁸⁵ Koos Muhu ja Karjaga olid need kirikud pärast ümberehitust esinduslikud Saaremaa gootika näited.⁸⁶

Mäll ja Kadakas arvavad oma uuringute kokkuvõttes, et Pöide ordulinnust ei hävitatud kohe pärast Jüriöö ülestõusu. Keskaegsed kroonikad ei kajasta täielikku

⁸⁰ **Holzmayer, J. B.** Die Ordensvogtei Poida. 1891. Lk 35.

⁸¹ Visuaalset ülevaadet ehitusjärgudest on võimalik jälgida dokumentaalfilmis „Pöide – vaikiv tunnistaja“. Fookus-Pookus 2012.

⁸² ERA.T-76.1.127, L. 7 (Muinsuskaitseameti arhiivis) – Pöide vald, Pöide kirik. Ajalooline õiend ja tehnilise seisukorra kirjeldus. Villem Raam, V. Malmre. P-137. 1958.

⁸³ **Tuulse, Armin.** Die Kirche zu Karja und die Wehrkirchen Saaremaas. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat, 1938 (2). Tartu: K. Mattiesen, 1940. Lk 167–170.

⁸⁴ ERA.T-76.1.338 (Muinsuskaitseameti arhiivis) – Aruanne 1958–1961. a. Pöide kirikus tehtud väliuurimiste kohta. Kalvi Aluve. P-360. 1962.

⁸⁵ ERA.5025.2.6828, L. 13–14 – Mäll, Kadakas. Pöide kiriku ehitusajalooline ülevaade.

⁸⁶ **Solomõkova, Irina.** Eesti kunst: kõige varasemast ajast kuni 19. saj keskpaigani. Tallinn: Kunst, 1975. Lk 37.

hävitamist ning uue linnuse loomine Maasilinna (*Sohneburg*) ei välista linnust Põide kiriku juures.⁸⁷

Rahvapärimustes on jutustatud Põide kiriku juures asunud mungakloostrist ning Saaremõisa aladel asunud nunnakloostrist.⁸⁸ Mõlemad olevat tegutsenud pärast luterluse tulekut Saaremaale ja kahte kloostrit liidab müüt maa-alusest ühendusest, läbi mille võiks Põidelt kiirelt Saaremõisa aladele jõuda. Sealne nunnaklooster oli Saaremõisa eelkäija ning oli algselt eraldatult saarel Kingli soo ja Liivi lahe vahel. Selliseid ühendusi on rahvapärimustes olnud mitmeid nii Saaremaal kui Mandri-Eestis.⁸⁹

Reformatsioonijärgselt kasvas Põide kogudus ning kirik sai 17.–18. sajandi jooksul täiendusi interjööris. Tänapäeval näeb neid kahjuks vaid fotodel.⁹⁰ 1847. aastal esitas eestlaste ja sakslaste kogudus plaani, et ehitada kirikusse korralik orel. Ehituse jaoks küsiti toetust ülemkirikueestseisja-ametilt ja sooviti kasutada kiriku remondifondis olevat summat, sest remondile ei ole viimastel aastatel raha läinud. Toetuse andmisele esitati mõned tingimused ja küsimused ülejäänud rahastuse kohta, mistõttu jõuti lõpptulemuseni alles 1855. aastal.⁹¹ Koos toetusega kogus kirikukonvent vajaliku raha ning alustas oreli ehitamisega.

Kirik on mitmel korral tulekahjudes kannatanud ning vahepealsetest ehitustest võib oletada, et kirikule on viimast tornikiivrit ehitatud 1730. aastatel, sest 1940. aastal kukkus alla tuulelipp daatumiga 1734.⁹² Tornikiivrit on taastatud 1828.–1829. aastatel, mille raames on ehitusmeister Frose juhtimisel tornile ehitatud sindelkatus.⁹³ Pastor Paul Eduard Hirsch oli kirikukroonikasse kirjutanud, et 22. jaanuaril 1843 kell seitse öhtul lõi välk kirikutorni, aga suurem kahju suudeti päästa kokku tulnud inimeste abiga.⁹⁴

1940. aasta 7. augustil toimunud tulekahjule ning sõjale järgnevatel aastatel jõuti alles aastatel 1958–1961 kiriku ehituslike konserveerimistöödeni, mil ehitati pikihoonele ja

⁸⁷ ERA.5025.2.6828, L. 13.

⁸⁸ **Eisen, Matthias Johann.** Kodumaa ajaloolised ja rahvaluulelised kloostrid. Eesti Kirjandus. Nr 6. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1925. Lk 245; Eesti Rahvaluule Arhiiv – E55473, Pärnu < Sa.

⁸⁹ **Körber, M.** Oesel einst und jetzt. Dritter Band. Lk 41.

⁹⁰ Nt Tartu Ülikooli kunstiajalooline fotokogu – Tor Helge Kjellini kollektsioon. Vt ka muuseumide veebiväravast (www.muis.ee).

⁹¹ EAA.1200.1.484 – Kiri 24.02.1855.

⁹² Muinsuskaitseameti kirikuteportaal (<http://kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=134&id=135>). Külastatud 22.05.2017.

⁹³ EAA.1200.1.257, L. 36–37.

⁹⁴ **Körber, M.** Oesel einst und jetzt. Dritter Band. Lk 39.

tornile uus katus. Vahepealsetel aastatel oli kirik rüüstatud, orel lõhutud ning kogudus laiali läinud.

1.4.2. Kirikumõis

Võrreldes mandriga olid Saaremaa kirikumõisad pindalalt suuremad. 20. sajandi algul oli keskmine kirikumõis Eestimaa kubermangus 250–300 tiinu⁹⁵ suurune. Liivimaa keskmine oli 500–550 tiinu (suurimad olid Pärnumaal), kuid Saaremaa eraldi keskmine küündis üle 800 tiinu, mis tõttu olid need võrreldavad rüütlimõisatega.⁹⁶

Pöide asus Kuressaarest 50 versta kaugusel ning oli mugavalt mandrile mineva reisi puhul peatuspaigaks. Pöide ja Valjala vahel oli 25 versta ning veel edasi Muhu kirikusse 17 versta.⁹⁷

Pöide kirikumõisa maade suurus oli 19. sajandil 681 tiinu. Sellest 275 tiinu loeti mittemaksustamisele kuuluvaks karjamaaks, sinna hulka kuulusid mittekasutatavad maad nt Koigi raba, teed, kivihunnikud. Ühiseid maksustatavad karjamaid olid ligi 120 tiinul. Üle jäi ligi 75 tiinu ulatuses pastoraadimaa, 75 tiinu suurune armuadramaa koos koolimaaga ning 140 tiinu talumaid.⁹⁸ 20. sajandi algul püsis kirikumõisa suurus 640 tiinu juures.⁹⁹

Pastoraadi territooriumile jäi Levala küla koos kuue taluga: Peetri, Keerdi, Pesto, Reino, Herma ja Jaani. Talud asusid idapool ajaloolist Orissaare-Laimjala maanteed. Läänepool teed asusid Uuemõisa mõisale kuulunud Hendriko, Mardi, Simmukse ja Matsi talud. Küla läheduses olid veel kellamehe (*Glökneri*) talu ja Reina mõisale kuuluv Levala kõrts. Pastoraadist läände jäi köstrimaa koos taluga ning lõunasse armuadramaa ja koolimaa. Külataludele lisaks olid vabadikutalud Rediko, Pao (Pajumägi), Luddi, Kobbina ja Kanne. Kirikumõisale kõige lähemal oli 1860. aastatel loodud (Peter) Wesbergi talu, kuhu läks elama eelmine koolmeister, saades selle hüvitusega ametist loobumisel. Järgnevalt elatas ta

⁹⁵ 1 tiin on 10 925 m²

⁹⁶ **Rosenberg, Tiit.** Kiriku maaomand ja maakasutus Eestis 19. sajandil – 20. sajandi algul. Kännivaod: uurimusi Eesti 18.-20. sajandi agraarajaloost. Lk 113.

⁹⁷ EAA.1200.1.873, L. 19; 1 verst on 1066 meetrit.

⁹⁸ EAA.2072.3.426d. Kaardileht 8.

⁹⁹ Die evangelisch-lutherischen Gemeinden in Russland: eine historisch-statistische Darstellung. Bd. 2, Der Livländische, Estländische und Kurländische Konsistorialbezirk. St. Petersburg: Watsar, 1911. Lk 335; EAA.3724.5.2386 – Pöide pastoraadi mõisamaade kaart aastal 1902.

end kihelkonnas kaupmehena tegutsedes. Kokku oli 1858. aastal pastoraadi territooriumil 108 maksukohustuslikku inimest.¹⁰⁰

Pastoraadi ehituslikest aspektidest on näiteks 1831. aastal kirikukonvent otsustanud renoveerida pastoraadi elumaja. Ehitustööd pidid kestma 1832. aasta kevadest kuni järgmise aasta sügiseni. Pärast seda planeeriti majale juurdeehitus leerilastele mõeldud magamisruumidega (*Herberge*), mis pidi valmis saama 1834. aasta sügiseks. Siinjuures soovisid nad ülemkirikueestseisja-ametilt toetust ning tundsid end õigustatuna selleks, sest pidid 27 aasta jooksul juba teise maja ehitama.¹⁰¹

1854. aastal on superintendent Gottlob Alexander von Schmidt kirjaga andnud teada, et kiiremas korras peaks kirikukonvent korraldama pastoraadi hoonetele katuseremondi.¹⁰² Tõenäoliselt juba sellest ajast on kõrvalhoonetel ja pastoraadil olnud tavaline rookatus murtud otsaviiluga, kuid 20. sajandil on see asendatud sirge eterniitkatusega.

¹⁰⁰ EAA.1865.1.37, L. 8p.

¹⁰¹ EAA.1200.1.302, L. 1–2.

¹⁰² EAA.1200.1.873, L. 16.

2. Põide kirikuõpetaja Nikolai von Nolcken

Nolcken oli Põide pastori ametisse astudes väga mees ja pühendus iga koguduseliikme individuaalsele toetamisele. Tema esimesed aastad olid kiireks kohanemiseks, sest eelmine õpetaja Oscar Emil Carlbom (ametis 1860–1865) oli oma ametikohalt lahkunud juba mitu aastat tagasi. Enne teda oli õpetaja Konstantin Anders (1847–1859) tunnistajaks olnud sellele, kuidas kaks kolmandikku kogudusest astus vene õigeusku. Veelgi varem oli koguduse õpetajaks Paul Eduard Hirsch (1842–1846), kes töötas Saaremaal vaid neli aastat, kui algas uus ajastu pärast isa ja poeg Agthede ajastu (1782–1817, 1817–1841) lõppu. Karl Nikolai von Nolcken oli 35 teenistusaastaga (1866–1901) pärast perekond Agthet viimane nii pikalt teeninud pastor Pöidel. 1901. aastal võttis koguduse teenimise üle Karl Sitzka.¹⁰³

Nolcken asus religiooni teemal oma seisukohti kaitsma näiteks oma professoritega Tartus ning teiste kirikuõpetajatega kokku puutudes. Koos Traugott Hahni ja Reinhold Winkleriga organiseerisid nad väiksemas ringis pühakirja lugemise ja arutlemise õhtuid, kuhu oli kutsutud samuti teised kirikuõpetajad Saaremaalt. Sõbralikult oli kutsutud arutlema ka Saaremaa vennastekoguduste diakon August Steinmann (ametis 1860–1879), mis talle väga meeldis, kuid teistele Saaremaa kirikuõpetajatele ebameeldiv oli, mistõttu nad pärast seda enam ei ühinenud.¹⁰⁴

Korralistel provintsiaalsinoditel Kuressaares on Nolcken esitanud istungite vahel referaatettekandeid üldistel religioossetel teemadel, kohalikel teemadel ning mõnel korral kriitilisemaid sõnavõtte tuntumate isikute suunal.¹⁰⁵ Provintsiaalsinoditel arutati koolikolleegiumiga, mille juhatuses Nolcken oli, rahvakoolide olukorra üle ning Nolcken võttis seal tihti sõna¹⁰⁶, sest ta oli Pöidel uutmoodi tsentraalkoolidega (keskkoolidega, *Centralschule*)¹⁰⁷ saavutanud edu ning tahtis teistes kihelkondades samasugust arengut toetada.

¹⁰³ Schmidt, A. Die Pastoren Oesels seit der Reformation. Lk 94.

¹⁰⁴ Hahn, T. Mälestused minu elust. Toimetanud ja tõlkinud Õilme Salumäe. Lk. 275.

¹⁰⁵ EAA.1293.1.61 - provintsiaalsinoditel 1872. aastal § 30; 1874. aastal § 21; 1875. aastal § 23, 39; 1887. aastal § 21; 1879. aastal § 6; 1884. aasta sinodil ettekanne, mis oli professorite Volki ja Mühlau aulaloengute teemal – **Nolcken, Nikolai v.** Zur Inspirationstheorie, ein Protest. Riga: Alexander Stieda, 1884–1885.

¹⁰⁶ Misjonipüha ja koolikonverents – Eesti Postimees, 19.06.1874.

¹⁰⁷ Vt lähemalt peatükis 2.3.1. Koolikorraldus.

Valjala pastor Bernhard Franki kirjavahetuses tõuseb esile lause Nolckeni kohta, kus teda arvatakse asuma Saaremaa superintendent Schmidti ametijärglaseks 1871. aastal.¹⁰⁸ Kuid arhiivimaterjalides on toimikud, kus määratakse ajutiselt Schmidti ametikohuseid täitma Kuressaare ülempastor ja konsistooriumi vaimulik kaasistuja Konrad Eduard Hesse.¹⁰⁹ Ametlikul kandideerimisel osutus valituks samuti Hesse 32 häälega, Püha kihelkonna pastor Heinrich Eduard Gahlnbäcki 17 hääle vastu.¹¹⁰ Vabaks jäänud kaasistuja ametikohale ei saanud keegi mainituist, vaid pastor August Doll Mustjalast.¹¹¹

1882. aastal oli Nolcken juba pikalt ametis olnud ning järjekordse superintendendi vahetuse järgselt kandideeris ta konsistooriumi vaimuliku kaasistuja ametikohale.¹¹² Temaga koos olid valikus Muhu pastor Arnold Nerling ja Kuressaare ülemõpetaja Wilhelm Frese, kes osutus lõpuks ühe enamhäälega Nolckeni ees valituks.¹¹³

1890. aastal kandideeris Nolcken praosti ametikohale, mis alates 13. veebruarist¹¹⁴ asendas Saaremaa superintendendi kohta, sest Saaremaa kirikuringkond allutati Liivimaa ülemsuperintendendile.¹¹⁵ Ametisse valiti siiski senine superintendent Reinhold Winkler 12 häälega ning Nolcken korjas seitse häält. Vaatamata ebaõnnestunud eelnevatele kandideerimistele esitas Muhu pastor Nerling ka 1895. aasta praosti valimistel Nolckeni kandidatuuri.¹¹⁶

Kuigi karjääriredelil ta ei tõusnud, siis 1891. aastal pidas Karl Nikolai von Nolcken 25. ametijuubelit. Juubelitervitused tulid nii kihelkonna aadlike poolt (von Aderkase) kui rüütelkonnalt. Maanõunik Hermann Ludwig von zur Mühlen (1835–1910) soovib oma kirjas pastorile edu ning palub Nolckenil soovitada, mida ta võiks rüütelkonna nimel Pöidele kingituseks saata (pakub luksuslikku piiblit või 150 rubla).¹¹⁷ Nolcken ei hooli

¹⁰⁸ **Lauritzen, Ekkehard.** Historische Briefe von Pastor Bernhard Frank. Kiri 09.07.1870. (http://www.lauritzen-hamburg.de/briefe_frank_9_7.html) Külastatud 22.05.2017.

¹⁰⁹ EAA.1186.1.16; EAA.1186.1.20.

¹¹⁰ EAA.1186.1.47.

¹¹¹ EAA.1186.1.58.

¹¹² EAA.1186.1.257, L. 3 – Kinnituskiri 10. veebruar 1883;

¹¹³ EAA.1192.2.928, L. 26.

¹¹⁴ Полное собрание законов (ПСЗ). 3. когу, 10. köide (1890), nr 6588 (13.02.1890). Lk 88–89; EAA.1186.1.484, L. 1–5.

¹¹⁵ EAA.1186.1.496, L. 1.

¹¹⁶ EAA.5281.1.84.

¹¹⁷ EAA.957.1.369 – Kiri 19.02.1892.

luksuslikust piibliväljaandest. Lõpuks otsustab maanõunike kolleegium (Ekesparre, Mühlen, Nolcken, Poll) eraldada rüütelkonna kassast talle 200 rubla.¹¹⁸

2.1. Pöide kogudus

Esimestel tööaastatel kroonikat pidades (vt Lisa 3. Pöide kirikukroonika) kirjeldab noor pastor ühte naist kogudusest, kes pidas ennast prohvetiks. Tiiu Einikut olevat hulluks peetud, ent Nolckeni arvates oli ta vaid fanaatik, kes oma ideedega üllatas pastorit, kuid kelles oli palju usupotentsiaali. Naine oli juba lapsepõlve ajast otsinud sidet Jumalaga, aga seda leidmata, uskus, et temale ei ole seda antud, sest ta ei kuulu Iisraeli rahva hulka. Vanuseliselt 30ndates aastates jäi ta haigeks ning kannatas selle jooksul emotsionaalselt kaaselanike kurjustamise all, sest teda peeti nõiuks. Tiiu uskus kindlalt, et haigus tuli Jumalalt ja tervenemine on samamoodi tema teha. Pärast sellist ettekuulutust oli ta terveks saanud ning seda peeti imeks, mis tõi mitmeid uskmataid kirikusse. Olles tervem, oli ta tutvunud ühe mehega, kelle abiga ta oma ilmutusest ja nägemusest raamatu oli kirjutanud. Ta oli ennustanud ette, ühe lapse surma ning et ta ise sureb kuue aasta pärast. Järgnevatel aastatel läksid Tiiu arvamused veelgi kaugemale luteri õpetusest ning ta pidas pastoriga pikki vaidluseid. Ta suri 1871. aastal, viis aastat pärast Nolckeni kroonikakirjeldust.¹¹⁹

Kroonikasse on Nolcken kirjutanud temale lähedasemate koguduseliikmete juhtumeid, kelle avanemist sügavama uskumise juurde ta on ise näinud. Esimene, kes otsis ise toetust, oli Liisu Leis Murajast, kes oli kurb oma mehe pärast, kelle vastu tema tunded olid jähnenenud. Ta oli koormatud lisaks kasulastega (tema õe lapsed), kes olid ämma poolt ära hellitatud. Ta oli oma mehele valetanud, kuid ei julgenud seda üles tunnistada, sest mees olevat teda peksnud. Pärast naise äkilist surma rääkis Nolcken naise raskest koormast tema mehele Jüri Leisile ning see tõi mehe rohkem usule lähemale ja tihedamini armulauale.¹²⁰

Esimene märkimisväärne ülestunnistus pastorile oli ühe neiu poolt Audla mõisast. Hedi Töl avaldas oma saladuse ning kahetses abielurikkumist, mis viidi läbi tema majahärra poolt. Sellele järgnes kogukonna põlgus tema vastu, kuid evangeeliumi abiga sai ta sellest

¹¹⁸ EAA.957.1.369. – Kiri 29.04.1892.

¹¹⁹ EAA.1293.1.40, L. 2p–3.

¹²⁰ Samas. L. 3p–4.

üle ning ta tõi endaga kirikusse tagasi mitmed sarnases olukorras olnud tüdrukud, keda Nolcken oli pidanud nende tooruse ja mittekahetsemise tõttu armulaualt eemaldama.¹²¹

Armulaualt on 1867–1870 aastatel Nolcken eemaldanud joomisega probleemseid mehi, abieluväliste lastega noori naisterahvaid ja vargusega vahele jäänud inimesi. 1868. aasta algul olid neli noormeest rünnanud kolme tüdrukut, millele järgnesid Nolckeni manitsused ning ajutiselt armulaual käimise keelamine. Nolckeni järeltusel tõi see juhtum vähemalt Tiu ja An Põllu rohkem usule lähemale.¹²²

Kõrgemaid jõude on kirikuõpetaja tänanud mitmele koguduseliikmele õnnistuse andmises. Näiteks kange söömaihalusega naine Liisu Torni perekonnas, kes olnud rääkinud, et ta nägi unes, et üks vana ja hallipäine mees ütles talle, et ta on eluajal nii halastamatu olnud, et nüüd pidi surmani sööma. Naine ise uskus veelgi, et see haigus tuli temale, sest ta taganes luteri kirikust.¹²³ Tihti usuti, et luteri kirikust taganemine oli raske patt, aga uuesti järgmisest kogudusest taganeda oleks olnud veelgi suurem patt.

Nolcken korraldas kogudusele peale jumalateenistust pärastlõunase piiblitunni ning õhtuse laulutunni. Samamoodi küsitles ta kooliõpilasi nende teadmistes ning julgustas koguduseliikmete seas isiklikku pihil käimise tava. Seda alustas ta juba leerikoolist, kus ta õpilastega pidas täielikku privaatpihti ja sellega jõudis iga üksiku hingeni.¹²⁴

Esimese leeriklassiga alustas ta nädal pärast ametisse astumist. Sellest võttis osa 14 tüdrukut ja kaks poissi. Järgmistel aastatel viis ta leeriopetust läbi keskmiselt 30 õpilasele aastas. Poisid olid valdavalt õppimas kevaditi ja novembris-detsembris ning tüdrukud sügisel. Saksa koguduse liikmetele toimus leer suvel.¹²⁵

Nolcken kahekordistas esimestel aastatel armulaua käijate arvu, sest hakkas pidama jutlust ja püha armulauda iga pühapäev lisaks tähtsamatele kirikupühadele. Kogudus käis rohkem kirikus ning kirikuõpetaja sai oma kogudust tundma õppida. Püsivalt Pöidel olles käis ta 2–3 korda kuus kodukülastusi tegemas ja armulauda pakkumas.¹²⁶

¹²¹ EAA.1293.1.40, L. 4.

¹²² EAA.1293.1.88, L. 102p–110.

¹²³ EAA.1293.1.147, L. 20.

¹²⁴ EAA.1293.1.40, L. 3p.

¹²⁵ EAA.1293.1.40, L. 3p; EAA.1293.1.89; EAA.1293.1.91

¹²⁶ EAA.1293.1.92; EAA.1293.1.93; EAA.1293.1.94

22. veebruaril 1874. aastal oli Nolcken külastanud pastoraadile lähedast Opi (Hoppi) kõrtsi ja sealset kõrtsmikku, kuid sealt lahkudes oli tal vahejuhtum nekrutitega, kus Elme mõisast pärit Ado Parem ja Kudjapelt pärit Peeter tema perekonda ja ametit solvasid. Sellele juhtumile andis Nolcken ametliku käigu ning tänu sellele on see meieni säilinud.¹²⁷

1. jaanuarist 1875 oli Nolcken ka Jaani koguduse vikaarõpetaja ning seega ühinesid kaks kogudust taaskord pärast 17. sajandil teineteisest eraldamist.¹²⁸

2.1.1. 1868.-1869. aastate näljahäda

Nolckeni esimestel tööaastatel tabas Eesti- ja Liivimaad näljahäda. Liivimaal kannatas kõige enam Saaremaa ning see oli noorele pastorile tugevaks katsumuseks, sest algselt hinnati olukorda raskeimaks Pöidel, Valjalas, Karjas ja Mustjalas.¹²⁹ Piirkondlikud erinevused abi vajamisel olid kihelkondade vahel mitmekordsed. Kubermanguvalitsus eraldas erinevatest allikatest näljahädalistele toetusi ning kindralkuberner taotles neil aastatel erinevaid investeeringuid keskametkondadelt. 1866. aastast tegutsenud vallakogukonnad said samuti esimesed kogemused, kuidas toime tulla hädaolukorras, kuid nende tähelepanu jäi enamjaolt taluperemeestele, kellelt oli lootust laene tagasi saada.¹³⁰

1868. aasta oktoobris kirjutas Nolcken Kuressaare hädaabi(kesk)komiteele, milles kurtis vaeste ja vabadike olukorra üle järgneval talvel.¹³¹ Ta soovis saada kinnitust Riist pakutud abitoetusele ning soovis, et see esmane toetus täies ulatuses Pöide kihelkonda saata, selmet seda summat veelgi tükeldada. Sellele vastas keskkomitee, et ei soovi välisabi enne vastu võtta, kuni omad ressursid on täiesti ammendunud.¹³²

Kohalikul tasemel prooviti teha koostööd valdade vahel ning Saaremaa talurahvapangaga, kes vastavalt võimalustele andis talupoegadele viljalaene ning lisaks korraldas ka näiteks

¹²⁷ EAA.1192.2.850.

¹²⁸ EAA.1192.2.844 – Kiri superintendent Hesselt, 10.12.1874.

¹²⁹ **Miller, Voldemar.** Suured ikaldused ja näljad Saaremaal. – Meie Maa, 11.09.1939; Hilisema analüüsi järgi on Pöide sellest grupist välja jäetud. Näiteks mõisate tasemel ja viljalaenu suurust vaadates oli suurim võetud viljalaen vallaliikme kohta Eikla mõisas (Kaarma khk) ja väikseimad Lääne-Saaremaal. Vt tabelit: **Lust, K.** Saaremaa 1868.-1869. aasta näljahäda: regionaalsed ja sotsiaalsed aspektid. – Sõnasse püütud minevik. Lk 295–296.

¹³⁰ **Rosenberg, T.** 1867.–1869. aasta näljahäda Eestis ja hädaabikomiteede tegevus. Künnivaod: uurimusi Eesti 18.-20. sajandi agraarajaloost. Lk 338–339.

¹³¹ EAA.957.1.2423, L. 4–5.

¹³² Samas. L. 60.

soola jagamist valdadele.¹³³ Kui pank oli kauba eraldamise kinnitanud, siis võis selle kaupmehe käest lunastada. Talurahvapangalt võetud viljalaene maksti tagasi mitmeid aastaid ning näiteks Kõiguste vald oli koos 1835. aastal võetud laenuga tagasimakse probleemides.¹³⁴ Pärnust toodi samamoodi abiks vilja ning hiljem on see võlg jäänud rahvale meelde "musta võlana", mida aastakümneid tagasi maksti. Üheks abinõuks oli ka kalapüük, mis oli olnud võrdlemisi hea ning aidanud suuremast hädast välja tulla.¹³⁵ Põide kandis olevat 19. sajandi lõpul veel kuni sajavakalisi saake saadud, kuid põllumaa harimine oli kihelkonnas olulisem.¹³⁶

Konkreetselt kritiseeris Nolcken troonipärijalt Aleksander Aleksandrovitšilt Peterburist tulnud 7500 rubla suuruse toetuse ebavõrdset jagamist keskkomitee poolt. Talurahvale hädaabitööna korraldatud Väikse väina tammi ehitamisele mineva toetuse vastuargumendid olid, et sellest saavad osa võtta inimesed, kes tegelikult polegi kõige halvemas olukorras, kui võrrelda vabadike, leskede ja lastega ning suurimat kasu sellest ehitusest saaksid vaid lähedased mõisad.¹³⁷ Kuigi toetus tuli sellisel viisil enamjaolt Põide kihelkonna perekondadele, kellel oli võimalik inimesi koos hobusega sinna saata, jäi Nolcken enda protestile kindlaks.

1868. aasta novembris loodi Põide pastoraadis kohalik abikomitee, mille eesistujaks sai tõeline riiginõunik ja maamarssal Karl Wilhelm Ottokar von Aderkas Ottil, pastor Nolcken kirjatoimetajana ning liikmeteks parun Stackelberg Tumala mõisast ja õigeusu koguduse preester Kudrjatsev Uuemõisast. Neile lisaks määrati neli usaldusmeest talurahva seast, kellest kolm koheselt kinnitati: kihelkonnakohtunik Mart Warb Ottil, kogukonna kirjutaja Aadu Muul Reina mõisast ja Martin Künk Saare mõisast.¹³⁸ Esimese otsusega tuli igas mõisakogukonnas, olenemata religioossest kuuluvusest, üles märkida inimesed, keda tuleks toetustega aidata ning see nimekiri abikomiteele edastada. Järgmisel aastal, kui suurem häda oli suveks vaibunud, mis oli näha inimeste „toidetud nägudest“, pööras komitee taas tähelepanu vabadike eluolule, et nad saaksid järgmisel talvel omal käel

¹³³ EAA.960.1.88. Nt Saaremõisa valla mehed küsisid 1 tündri soola, mis pidid jagama 15 inimese vahel.

¹³⁴ Lust, K. Saaremaa 1868.-1869. aasta näljahäda: regionaalsed ja sotsiaalsed aspektid. – Sõnasse püütud minevik. Lk 288.

¹³⁵ Eesti Kultuurilooline Arhiiv – EKLA fond 199 – M. Kaiv, 1923 – L. 16p.

¹³⁶ EKLA 199 – M. Kaiv – L. 36.

¹³⁷ EAA.957.1.2423, L. 12.

¹³⁸ Samas. L. 24.

hakkama, sest suuremad toetused jagati taluperemeestele ja isegi neil polnud võimalust sulastele ja suvilistele tööd jagada.¹³⁹

Hädaabikomitee poolt rajati kihelkondadesse leivapoode, supikööke ning lastekodusid. Pöide kihelkonnas oli eraldi neli leivapoodi, mis olid eraisikute poolt ülal peetud kiriku ja mõisate juures.¹⁴⁰ Kui kõige raskem näljahäda oli möödumas, arutasid kohalikud edasiseid plaane, kuidas hädaabitöid jätkata, et vaesem elanikkond end jalule saaksid seada.¹⁴¹ Samuti levitati uute põllumajandusvõtete kasutamist, sest näiteks kartulilevik oli Saaremaal kõige väiksem.¹⁴²

Saaremaal lõppes 1868.-1869. aastate näljahäda suure tänuavaldustseremooniaga. 1869. aasta juunikuus kutsuti Pärnu Postimehes üles vallavanemaid kogunema ühel päeval, et tänada keisrit, kindralkuberneri, maamarssalit ning Jumalat, selle eest, et Saaremaa talurahvas selle näljahäda üle elas.¹⁴³ 24. juulil tuligi kokku üle saja vallavanema, kirikutalitaja ja koolmeistri ning Kaarma ja Kärla kihelkonna koorilauljad. Peeti tänukõnesid ning liiguti rongkäiguga rüütelkonna maja ette, kus tänati Saaremaa talurahvapanga juhte ja hädakomitee tegelasi. Talurahva esindajad kutsuti rüütelkonna majja, kus tänati maamarssalit ja maanõunike ning päev lõppes talurahva ühise pidusöögiga lossihoovis, kus näljahäda ajal hoolitseti paljude inimeste eest, eriti laste eest.¹⁴⁴ Võrdluseks toimus samal aastal eestlaste esimene üldlaulupidu Tartus, kus saarlaste osavõtt oli näljahäda tõttu kesine.¹⁴⁵

¹³⁹ EAA.957.1.2425, L. 136–137.

¹⁴⁰ **Körber, Martin.** Das Nothjahr 1868/69 in Oesel – Baltische Monatsschrift. Bd 27. Riga-Moskau-Odessa: J. Deabner, 1880. Lk 362. Eraalgatuslikest toetustest on kirjutatud **Rosenberg, Tiit.** 1867.–1869. aasta näljahäda Eestis ja hädaabikomiteede tegevus. – Kännivaod: uurimusi Eesti 18.-20. sajandi agrarajaloost. Lk 337–343.

¹⁴¹ EAA.957.1.2425, L. 72.

¹⁴² **Lust, Kersti.** Võitlus näljaga. 19. sajandi näljahädad Eesti külas. Lk 28.

¹⁴³ Perno Postimees, 18.06.1869. Lk 190.

¹⁴⁴ Perno Postimees, nr 35–36, 03.-10.09.1869. Lk 275–285. **Körber, Martin.** Das Nothjahr 1868/69 in Oesel. Lk 363.

¹⁴⁵ **Lust, Kersti.** Ahastav kiri nälgivalt Läänemaalt. (<https://blog.ra.ee/2014/10/15/ahastav-kiri-nalgivalt-laanemaalt>) Külastatud 22.05.2017

2.1.2. Hernhuutlus

Hernhuutluses oli olulisel kohal inimeste individuaalne uskumine ja jutlustajate lähedus kogudusele, samuti oli käibel võrdsuse ja vendluse põhimõte, mis kaotas seisuste vahelised hõõrumised. Paljud pastorid tegi koostööd hernhuutlastega, et ühiselt toimida, kuid mitmed kirikuõpetajad otsisid edasi võimalusi nende takistamiseks.¹⁴⁶

Saaremaal oli vennastekoguduse liikumisel selle tulekust 18. sajandi algul alates tugev poolehoid pietistlike kirikuõpetajate seas, eesotsas superintendent Eberhard Gutsleff nooremaga.¹⁴⁷ Kõige rohkem liikmeid tegutses 1740. aastatel Saaremaal.¹⁴⁸ Esimeste ärkajate ja jutlustajate seas olid abielupaar Jürgen ja Triinu Upa külast.¹⁴⁹ 16. aprill 1743 andis keisrinna Elisabet välja käskkirja, millega suleti vennastekoguduste palvemajad ja keelati koosolekud.¹⁵⁰ Kõige valusamalt kannatasid Saaremaa vennastekogudused, kuid juba 1764. aastal kuulutas Katariina II välja usu- ja kirikuvabaduse välismaalastest hernhuutlastele ning see leevendas ka üldiselt koguduste olukorda.¹⁵¹ 1832. aasta kirikuseaduse põhjal tuli luteriusu vaimulikel hoida tugevalt silma peal vennaste palvekoosolekutel ja ainult atesteeritud jutlustajatel lubati palvekoosolekuid pidada – kõik allutati seadustele. Vennastekogudused olid levinud üle saare ja keelu ajal mitmel pool püsima jäänud, ent Põide kihelkonnas ei olnud ühtegi ametlikku palvemaja, kus inimesed oleksid jutluseid pidanud. 1843. aastal on Maasi mõisas koolmeister Mart Jarmuthi talus jutluseraamatust üheskoos lugemiseks kokku tulnud.¹⁵² 1845. aastal oli pastor Hirschi poolt palutud luba anda koolmeister Juhan Nuthile ette lugeda palveid ning pühakirja oma piirkonna rahvale Koigis.¹⁵³

Aastatel 1866–1867 (vt Lisa 3. Põide kirikukroonika) kirjeldas Nolcken hernhuutluse olukorda Põide kihelkonnas, et enim poolehoidu leidsid vennastekogudused Elbi ja Haagi

¹⁴⁶ **Laus, Ülle.** Saaremaa vennastekoguduse ajalugu 1729–1938. Diplomitöö Tartu Teoloogia Akadeemias. Juhendaja doktor Voldemar Ilja. Tartu, 1998. Lk 49–50.

¹⁴⁷ **Dunkel, Johannes.** Herrnhuti Evangeelse Vennaste Koguduse 200-aastase tegevuse ülevaade 1729–1929. Tallinn: Täht, 1929. Lk 16.

¹⁴⁸ **Plaa, Jaanus.** Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18–20. sajandil. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003. Lk 50.

¹⁴⁹ **Dunkel, J.** Herrnhuti Evangeelse Vennaste Koguduse 200-aastase tegevuse ülevaade. Lk 16.

¹⁵⁰ **Ilja, Voldemar.** Vennastekoguduse (hernhuutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eestis) 1730–1743. Tallinn: Logos, 1995. Lk 197.

¹⁵¹ **Plaa, Jaanus.** Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18–20. sajandil. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003. Lk 51, 57.

¹⁵² EAA.1192.2.457, L. 1.

¹⁵³ EAA.1192.2.497, L. 1–4.

taludes. Kuigi Pöidel ei olnud palvemaju, siis inimesed ikkagi käisid kõrval kihelkondade palvemajades, kus koguneti üle Saaremaa. Valjala pastor Traugott Hahn meenutab, et tervel Saaremaal ei võtvat pastorid ega mõisnikud midagi vennastekoguduste vastu ette peale Nolckeni Pöidel.¹⁵⁴ 26. novembril 1870. aastal palub Nolcken superintendent Schmidti, et temal lubatakse Pöide kihelkonnas pidada järelevalvega era palvekoosolekuid, mis on eelnevalt juba ennast kõlblikuna õigustanud.¹⁵⁵ Palvekoosolekuid peeti Orinõmmel Kane talus, Murajas Tooma talus ja Randvere Metsa külas ning eeslugejatena kinnitas ta külakoolmeistrid: Maasilt Mats Teevit, Saarelt Ado Truuväärt, Keskverest Aleksander Room ja Kõigustelt Mihkel Kadarik.¹⁵⁶ Sellega võttis ta väliselt üle hernhuutlaste koosolekutava, aga sisuliselt pani selle töötama luteri koguduse hüveks.

Hans Kruus väidab, et kihelkondades, kus vennastekogudusi pehmelt oli koheldud, oli ka õigeusku siirdujaid rohkem.¹⁵⁷ Samuti mindi vennastekoguduste soosingul õigeusku, sest see ei kiusanud taga vennastekoguduste palvekoosolekute pidamist nii palju kui luteri kogudus.¹⁵⁸

2.2. Suhted õigeusu kirikuga

2.2.1. Usuvahetusliikumine

19. sajandi keskel olid Saaremaal rasked ikalduste aastad. Nälg ning soov vabaneda rängast mõisateost sundisid rahvast „keisri usku“ minema. Lisaks on usulise pöördumise põhjustena peetud kuulduseid maa, vilja ja raha jagamisest ning kõigist koormistest vabastamist.¹⁵⁹ Kokku siirdus apostlikku õigeusku 13 877 saarlast ehk 29,8% Saaremaa tollasest elanikkonnast ning eriti tugevalt Saaremaa idaosas (Muhu, Pöide, Karja ja Jaani kihelkonnast).¹⁶⁰

Pöide kogudus oli seega kümmekond aastat enne Nolckeni tööle asumist usuvahetusliikumisega kaotanud suure hulga koguduseliikmetest. 1846–1848. aastatel

¹⁵⁴ **Hahn, Traugott.** Mälestused minu elust. Toimetanud ja tõlkinud Õilme Salumäe. Lk. 259.

¹⁵⁵ EAA.1192.2.812, L. 1–3.

¹⁵⁶ Samas. L. 1–3.

¹⁵⁷ **Kruus, Hans.** Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts 1930. Lk 119.

¹⁵⁸ **Laus, Ülle.** Saaremaa vennastekoguduse ajalugu 1729–1938. Diplomitöö Tartu Teoloogia Akadeemias. Juhendaja doktor Voldemar Ilja. Tartu, 1998. Lk 47.

¹⁵⁹ **Kruus Hans.** Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Lk 280.

¹⁶⁰ **Luha, A.** Saaremaa. Lk 338.

usku vahetanud inimestest Saaremaal oli ligi kolmandik pärit Põide kihelkonnast.¹⁶¹ Usuvahetajaid oli kihelkonna rahvaarvust 68,1% (4942 inimest), olles Muhu kihelkonnaga (70,1%) suurima konvertistide hulgaga Saaremaal.¹⁶² Esimese kolme kuuga 1847. aastal oli Põide kihelkonnas õigeusu kogudustesse üle läinud 603 inimest.¹⁶³

Aastatel 1850–1860 siirdusid paljud konvertistid tagasi luteri kogudustesse, sest oldi pettunud ja lubatud paremat elu ei leitud. Samuti eelistati segaabieludes lapsi luteri kirikus ristida ja sinna kooli saata. Kuigi õigeusklikud koolid olid tasuta, oli nende tase madalam.¹⁶⁴ Koguduse liiget peeti taganenuks, kui ta ei olnud üle aasta armulaua käinud. Selle ajal käidi „kirikuvargana“ luteriusu kiriku armulaua.¹⁶⁵

Näljahädale järgnevatel aastatel 1870 ja 1872 läks taas suurem grupp (vastavalt 46 ja 32) inimesi õigeusu kogudusse, kuid edaspidi on usuvahetajate arv jäänud alla kümne inimese aastas.¹⁶⁶ Need vähesed olid aastal 1885 segaabielude tingimuste rangemaks muutmisest tingitud. 1890.–1910. aastatel kogudust vahetanute seast 2/3 tegi seda segaabieli tõttu.¹⁶⁷

Õigeusklikud kogudused olid kasvanud kiirelt ning omasid kihelkonnas suurt mõju. Kogudused tekkisid Uuemõisa (hiljem Tornimäe kogudus) ja Laimjala mõisate juurde ning veidi hiljem Levala külasse. Õigeusklike kiire kasv muutis neid ka enesekindlamaks. Kihelkonna õigeusu kogukonna kohtumeeste poolt Balti kindralkubernerile Golovinile saadetud kirjas soovisid nad üle võtta Põide Maarja kiriku, väites et kihelkonna 700 taluperemehest jäi luterlaseks alla viiendiku ning kirikul pole isegi alalist õpetajat. See plaan jäi teostamata.¹⁶⁸ Tornimäe ja Laimjala kogudustele ehitatud kirikud valmisid 1873. aastal ning pühitseti Jumalaema kaitsmise ja Vassilius Suure auks.¹⁶⁹

¹⁶¹ **Ruttu, Maia.** Usuvahetusliikumine Saaremaal. Lk 14.

¹⁶² **Ruttu, Maia.** Usuvahetusliikumine Saaremaal. Lk 15, 25.

¹⁶³ EAA.1293.2.6, L. 88–91p – Tabel nimedega.

¹⁶⁴ **Sõtšov, Andrei.** Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Saare- ja Muhumaa praostkond 1847–1917: halduskorraldus ja preesterkond. Diplomitöö Tartu Teoloogia Akadeemias. Juhendaja *mag. theol.* Riho Saard. Tartu. 1999. Lk 21.

¹⁶⁵ Samas. Lk. 23–24.

¹⁶⁶ EAA.1293.1.94, L. 1p, 247p–249p; EAA.1293.1.292, L. 135; **Ruttu, Maia.** Usuvahetusliikumine Saaremaal. Lk 32.

¹⁶⁷ EAA.1293.1.94, L. 1p, 247p–249p.

¹⁶⁸ **Sõtšov, A.** Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Saare- ja Muhumaa praostkond. Lk 13.

¹⁶⁹ Samas. Lk 19.

1905. aastal oli Tornimäe koguduses 3396 liiget, Laimj alas 2375 liiget ning Põide luteri koguduses 1150–1200 liiget.¹⁷⁰

¹⁷⁰ **Sõtšov, A.** Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Saare- ja Muhumaa praostkond. Lisa 2. Lk 33; EAA.1293.1.94, L. 248p.

2.2.2. Probleemid õigeusklikega ja ametist eemaldamine

Vene tsaaririigis oli kuni 19. sajandi esimese pooleni usuline korraldus luteri koguduste vastu sõbralik. Luterluse ning muude uskude järelvalve ning kontrollimisega tegeles Võõrkonfessioonide Vaimulike Asjade Peavalitsus.¹⁷¹ Võõrkonfessioonidel oli lubatud tegutseda ning oma traditsioone austada kuni hetkeni, mil see hakkab segama õigeusu koguduste tööd. Õigeusku oli lubatud üle minna, aga õigeusust ei tohtinud enam taganeda. Seega oli pärast usuvahetusliikumist luteri koguduste kasvatamine raskendatud (võimalus oli kogudusse liikmeid tuua mittekristlikest usunditest). Eriti hoolikalt hakati luteri kiriku tegutsemist jälgima 19. sajandi lõpus, venestamise ajal, mil kaebuseid luterlaste suunas uuriti põhjalikumalt.

Juba esimesel tööaastal esitas Nolcken arupärimise Laimjala õigeusu koguduse vaimuliku Ivan (Joann) Panovi tegemiste suhtes. Laimjala õigeusu koguduse vaimulik Ivan Panov oli laulatanud Willem Agape ja Maia Koeli, aga ei olnud kihlust korrektselt teatanud. Seisukohta küsiti Riia ja Miitavi õigeusu piiskopilt, ning sealt vastati, et Willem oli 1865. aastast õigeusu koguduses ning seetõttu ei pidanud kihlust segapaarina välja hõikama.¹⁷²

Mõne aasta pärast 20. detsembril 1870. aastal esitas Panov kaebused Nolckeni suunas Riia piiskopi kaudu Liivimaa tsiviilkuberner Fjodor Vladimir von Lysanderile, kellelt tuli käsk edasi Saaremaa konsistooriumile, et tegeleda Nolckeni poolse tunnistusega ja juhtum lahendada.¹⁷³ Esiteks süüdistati teda õigeusklikele luteriusu õpetamises ja laste lubamises luteriusu koolidesse. Konsistooriumi uurimise järgselt vastas Nolcken, et talitas õigesti, sest nende tulemine luteriõpetust kuulama oli nende enda soov ja hingekarjasena ei saanud ta keelduda nende eest hoolitsemast. Teise süüdistusena oli Nolcken avanud hernhuutliku palvemaja Rausveri talus ning see olevat konkreetselt õigeusu koguduse töö raskendamiseks. Nolcken täpsustab oma kirjas, et esiteks ei ole see palvemaja hernhuutlik, sest seal on palvete eestlugejaks pastori poolt määratud isikud ning palvemaja on sealsetele luterlastele mugavam ning lähedasem. Palvemaja ise oli olnud seal juba 1867. aastast.¹⁷⁴

¹⁷¹ **Andresen, Andres.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832: Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2004. Lk 67.

¹⁷² EAA.1192.1.778.

¹⁷³ EAA.1192.2.815 – Kiri nr 15, 20.01.1871.

¹⁷⁴ Samas. – Kiri nr 49, 16.03.1871.

Aastatel 1884–1894 avati ligi 200 kriminaaltoimikut Liivimaa luteriusu pastorite vastu näiteks õigeusklike vanemate laste ristimise eest või õigeuskliku konfirmeerimise eest luteri usku.¹⁷⁵ Saaremaal sattusid lisaks pastor Nolckenile kohtu alla ka pastor Arnold Nerling Muhust, Johannes Kerg Kärlast ja Eugen Joseph Blossfeldt Valjalast.¹⁷⁶

1885. aasta novembris palus Mari Ahven (Marie Ahwener) Jaani kihelkonna koolmeister Johann Tillingut, et tema poeg Josua Ahven ristida luteri kogudusse. Seda kinnitas hiljem köster Willem Ratter ning õnnistas Põide pastor Nolcken. Kohtus antud ütluste järgi, ei teadnud keegi neist, et Mari Ahven oleks olnud õigeusklik. Juhtum jõudis Liivimaa õuekohtusse ning uurimisel toodi välja meetrikaraamatust fakt, et Mari oli laulatatud Kuressaares õigeusu kirikus Ivan Ahvenaga, milles oli mainitud mõlemat pulmalist õigeusklikuna ning seetõttu oleks pidanud ka nende poja õigeusklikuks ristima.¹⁷⁷ See kaasus langes kriminaalkodeksi (*Strafgesetzbuch*) järgi § 193 alla, mis keelas õigeusklikele luteri koguduste sakramendid.¹⁷⁸ Antud juhtumi lõpplahenduses oli oluline teadmatus naise õigeusklikkusest ning pika ajaperioodi möödumise tõttu ja kuna tulemus oleks olnud eesmärgita, lõpetati selle kaasuse edasi uurimine.

Uuesti langes pastor Nolcken kohtu uurimise alla 1890. aastal, kui ta oli leeritanud neiu Helene Silbernageli luteri kirikus ning viimane oli viibinud armulaua. Tema vanemad olid segaabielus ning seetõttu oleks pidanud Helene õigeusu kirikus ristima ning leeritama. Uurimise lõpus jäi õigus pastor Nolckenile, sest ta talitas Helene tungiva palve peale ning viis läbi ka leeriõpetuse neiule.¹⁷⁹

1893. aastal väljastati Nolckeni suhtes lõpuks otsus tema eemaldamiseks (*suspendiert*) pooleks aastaks ametist. Esimene süüdistus puudutas tema otsust leeriõpet anda ning lasta armulaua osaleda Mari Vinkelil, kellel olid õigeusklikud vanemad (§ 193). Sealjuures nõustuti, et Mari tegi seda vabatahtlikult ja ei olnud alust kinnitada, et Nolcken teda selleks sundinud oleks. Lahendusena leiti, et esialgse süüdistusega, milles

¹⁷⁵ Die livländische Pastorenprocesse. – [?]. Baltische Monatsschrift. Bd 42. 1895. Lk 31–45, 117–134.

¹⁷⁶ Samas. Lk 43.

¹⁷⁷ EAA.968.1.3886 – Kiri nr. 5522, 21.10.1889.

¹⁷⁸ Die livländische Pastorenprocesse. – Baltische Monatsschrift. Bd 42. 1895. Lk 123.

¹⁷⁹ EAA.968.1.3907.

viidati § 184 ja 187¹⁸⁰ alla langemisele, ei nõustuta, vaid otsus jäi paragrahv 193 käsitlemisele.¹⁸¹ Samuti laulatas Nolcken 26. jaanuaril 1887. aastal talunik Lukneri ja neiu Olga Dramase (Adrames), kes olid kaugelt sugulased. Sealjuures ei saanud ta õigeusu kirikult selleks ametlikku õnnistust. Lisaks esitati talle kaebus, et ta ei kuulutanud seda abielu piisavalt kaua ette, mil oleks võinud proteste esitada. Pehmendatavate asjaoludena, mida ei peetud piisavaks, väitis Nolcken, et aktsepteeris naist luterlasena, sest Olga ei olnud juba 11 aastat õigeusu kirikus armulaua ega pihil käinud.¹⁸² Nende süüdistustega langes Nolcken koodeksi artiklite 193 ja 1575 põhjal kohtu alla.¹⁸³ Siseministeeriumi Välismaalaste Hingehoidmise osakonna viitsedirektori otsusega eemaldati ta ametist 14. augustist 1893 kuni 14. veebruarini 1894.¹⁸⁴ Sellel ajal jagati teiste idapoolsete kihelkonna pastorite vahel Nolckeni kohustused Põide ja Jaani koguduse juures.¹⁸⁵

2.3. Tegevus koguduse kõrvalt

2.3.1. Koolikorraldus

19. sajandi alguses töötasid Saaremaal kihelkonnakoolis õpetajatena enamjaolt Kuressaares linnakodanikena registreeritud mehed ning mõisakoole või külakoole leidus väheseid.¹⁸⁶ Levinud oli koduõpe vanemate või rändõpetajate poolt, mida pastor aeg-ajalt kontrollimas käis. 1832. aasta kirikuseadusega tehti koolisüsteemi korraldamine ülesandeks konsistooriumitele ja pastorid jäid nii kihelkonnakooli, vallakoolide kui külakoolide eest vastutajaks. Saaremaa koolisüsteem hakkas kiirelt arenema alles pärast kohaliku kooliseaduse välja andmist 1845. aastal, mille järgi tuli asutada kool iga 100 meeshinge kohta ning tuli ehitada koolimaja. Väiksemad vallad võisid ühise kooli asutada ja kooliruumid rentida.¹⁸⁷ Samuti pidi igas kihelkonnas olema kihelkonnakool, kus õpib

¹⁸⁰ Die livländische Pastorenprocesse. – Baltische Monatsschrift. Bd 42. 1895. Lk 122; § 184 käsitleb kellegi meelitamist kristliku usku maha jätma, mille karistuseks oli õiguste äravõtmine ning 8-15 aastat sunnitöölaagrit. § 187 käsitleb õigeusulise meelitamist mõne muu usulahu suunas, mille karistuseks oli õiguste kaotamine ja Siberisse saatmine.

¹⁸¹ EAA.1186.1.622, L. 3 – Koopia uurimistoimikust nr 2015. 05.06.1893.

¹⁸² Samas. L. 5 – Koopia uurimistoimikust nr 2015. 05.06.1893.

¹⁸³ Samas. L. 1 – Kiri nr 3738. 02.07.1893.

¹⁸⁴ EAA.1293.1.144 – Pastor Nikolai Nolckeni teenistusleht.

¹⁸⁵ EAA.1293.1.152 – Ringkiri nr 144 praost Winklerilt. 14.08.1893.

¹⁸⁶ **Laul, Endel.** Eesti kooli ajalugu I. Tallinn: Valgus, 1989. Lk 314.

¹⁸⁷ **Andresen, Lembit.** Eesti rahvakoolide seadused 18. ja 19. sajandil: õppevahend. Tallinn, 1988. Lk 191.

vähemalt 12 poissi. Jaani kihelkonnas töötas kihelkonnakool alles 1872. aastast, sest seal elas alla kahe tuhande meeshinge.¹⁸⁸

Järgmise tõuke luteriusu koolide arenguks andis konkurents õigeusu koolidega. Usuvahetusliikumise järgselt olid õigeusu kogudused asutanud Põide kihelkonnakoolid (Kahtla ja Tornimäe) ning mitmed abikoolid (Kanissaare, Rauli, Kahutsi, Saare).¹⁸⁹ Riigikassa toetus võimaldas neil kiirelt kasvada, koolimaju ehitada ning rohkem õpetajaid palgata.¹⁹⁰ Need koolid olid õpilastele tasuta (*resp* õpilaste vanematele) ja seal võis õpetada ka luteri koguduse lapsi, mis tekitas pingeid pastori ja preestri vahel.¹⁹¹

1840. aasta aruande kohaselt oli Põide kihelkonnas 23 külakooli ning 1848. aastaks oli luteriusu külakoole jäänud vaid 15.¹⁹² 1852. aastal käis Põide kihelkonnakoolis 12 poisslast ning järgnevatel aastatel püsiski see 10–20 vahel.¹⁹³ Külakoolide arv kihelkonnas püsis alla 15 kuni 1870. aastateni, mil see vähenes viieni, sest vastutava rolli võtsid tsentraalkoolid (keskkoolid).¹⁹⁴

Konkurents kahe konfessiooni vahel viis Saaremaa koolisüsteemi olukorrani, kus juba 1852. aastal oli 12 maakihelkonna kohta 21 kihelkonnakooli ning 1886. aastal 26.¹⁹⁵ Viimastele lisandus veel kümme luteriusu keskkooli, millest kolm olid Põide ja kaks Jaani kihelkonnas.¹⁹⁶

Õigeusu koolide arengu taustal asutas Nolcken Põide kihelkonda tsentraalkoolid (keskkoolid), kus mitme valla ühine koolimaja ja koolmeister võimaldas koolinädalaid pikendada ja õppekava laiendada. Seal õpetati lastele lisaks lugemisele veel kirjutamist ja arvutamist. Lauluõpe sõltus esialgu kooliõpetaja oskustest, kuid paari aastaga kandus see

¹⁸⁸ EAA.5281.1.60 – Kiri nr 64, 28.04.1883(?).

¹⁸⁹ **Seppel, Albert.** Saaremaa kihelkonnakoolid tsaariajal. Käsikiri Tallinna Ülikooli akadeemilises raamatukogus. Tallinn, 1970. Lk 127; **Luha, A.** Saaremaa. Lk 230.

¹⁹⁰ Õigeusu koolid said 82% vajalikest tuludest toetusena riigikassast või õigeusu sinodilt. Luteriusu koolid said vastupidiselt 82% oma tegevuseks vajalikud tulud rüütelkonnalt ning kohalike inimeste maksustamiselt; **Seppel, A.** Saaremaa kihelkonnakoolid tsaariajal. Lk 149–150.

¹⁹¹ **Ernits, Elmar.** Õigeusu koolid 1840.aastatest 1880. aastate koolireformideni. – Nõukogude Kool. Nr 10. 1973. Lk 853. Saaremaal oli luteriusuliste osakaal õigeusu koolides 11%, kuid Mandri-Eestis tõusis see kohati 30–50%. Põhjusteks olid näiteks kodulähedus või parem vene keele õpetus.

¹⁹² **Luha, A.** Saaremaa. Lk 229; EAA.1200.1.234, L. 1–2.

¹⁹³ EAA.1200.1.870, L. 6.

¹⁹⁴ Perno Postimees, 5.09.1875; EAA.1200.1.870, L. 164. EAA.1200.1.234.

¹⁹⁵ **Laul, E.** Eesti kooli ajalugu I. Lk 359. **Ernits, E.** Õigeusu koolid 1840. aastatest 1880. aastate koolireformideni. – Nõukogude Kool. Nr 10. Lk 854.

¹⁹⁶ Eesti koolidest Saaremaal. – Eesti Postimees, 20.06.1884.

keskkooli. Pikem plaan tema silmis oli luua pisikeste külakoolide asemele 3 suuremat kooli, kus saaks korraga rohkem ja pikemalt õpetada, aga selleks tuli ehitada koolimaju, mille ehitamine maksis ligi 1000 rubla ühe maja kohta.¹⁹⁷ Nolcken ei pidanud õigeks, et hakata küsima toetust koolile oma koguduselt, kes niigi oma viimased kopikad kirikule pidid tooma. Sellest ajendatuna kirjutas ta palvekirja ja levitas üleskutset ajakirjanduses, et saada Mandri-Eestist või isegi pealinnast toetust koolimajade rajamiseks Põide kihelkonda. 1871. aasta sügisel paluti ühiselt Saaremaa koolide abikomitee poolt üleriigiliselt abi haridusliku olukorra parandamiseks.¹⁹⁸ Selle tulemusena toetati abikomiteed üle 15 000 rubla väärtuses, kusjuures Nolcken, olles üks üleskutse algatajatest, sai 1130 rubla eraldi Põide kihelkonna jaoks.¹⁹⁹ 1873. aastal sai valmis uus koolimaja Saaremõisa Vältä külas ning õppevahendiks kasutati seal Nolckeni enda kirjutatud aabitsaraamatut.²⁰⁰ Oma aabitsaraamatus kasutab ta uusi meetodeid õpetuseks, mis pidid aitama lastel paremini õppida.²⁰¹ Keskkoolidele lisaks esitas ta oma ametikaaslastele idee väikelaste koolist, kus õpiksid lapsed 6–8 aasta vanuses.²⁰² 1875. aastast on see kool tegutsenud Vältä, kuid kohalike poolt jahedalt vastu võetud.²⁰³ Esialgu töötas ta mõned kuud suvel, kuid hiljem töötas püsivalt terve aasta lõikes.²⁰⁴

1840. aastate algul kolis Reina mõisa aladelt Põide pastoraadi juurde elama Audla mõisa õuepoisi Kaunispäe Jakobi poeg ja Kuressaare kodanik Peter Wesberg.²⁰⁵ Kuni 1866. aastani oli ta koolmeister ja kiriku eestlaulja. Pastor Carlbom oli koguduse lauluoskuse parandamiseks oma kodusest Tarvastu kihelkonnast kutsunud Põidele elama Karl Paulmeistri (20.10.1843–14.12.1928²⁰⁶). Ta hakkas kirikus organistiks ja eestlauljaks. Uuendusena asutas ta laulukoori, millele inimesed esialgu vastu olid, aga koguduse lauluoskus paranes ja sellega tegi ta laulmise inimestele meeldivaks. Kolm aastat oli

¹⁹⁷ **Nolcken, Nikolai von.** Uus kool ja aabitsaraamat. – Eesti Postimees, 07.11.1873.

¹⁹⁸ Koolisõnumid Saaremaalt. – Eesti Postimees, 05.12.1873.

¹⁹⁹ EAA.1293.1.61 – Saaremaa provintsiaalsinodi protokoll. Arensburg: Assafrey, 1872.

²⁰⁰ **Nolcken, N.** Uus kool ja aabitsaraamat. – Eesti Postimees, 07.11.1873; **Nolcken, N.** Aabitsaraamat: Lu'uõppimise teine jägu. Kuressaare: Assafrey, 1873. **Nolcken, N.** Aabitsaraamatu sissejuhatus: Laste koolitajate õpetuseks ülespandud. Kuressaare: Assafrey, 1873.

²⁰¹ Põide õpetaja N. Nolckeni aabitsaraamat – Eesti Postimees, 03.10.1873.

²⁰² EAA.1293.1.61 – Saaremaa provintsiaalsinodi protokoll. Arensburg: Assafrey, 1872.

²⁰³ Piiblitunnid ja koolid – Saarlane, 21.02.1889.

²⁰⁴ EAA.5281.1.56 – Kiri 06.09.1896.

²⁰⁵ Koolmeistrina mainitud juba 1836. EAA.1293.2.4, L. 338p–339.

²⁰⁶ EAA.1288.1.295 – EELK Tarvastu personaalraamat 1875–1939. Lk 23; Postimees, 18.12.1928. Lk 5.

nüüd kihelkonnakoolis kaks koolmeistrit.²⁰⁷ Kui pastor Carlbom tagasi Tarvastusse läks, jäi noor koolmeister Põidele edasi elama ning võttis kihelkonnakooli juhtimise üle. 1. novembril 1866 määrati koos pastor Nolckeni ametisse astumisega ka Paulmeister köstri ametisse, mida ta pidas kuni 1914. aastani. Peter Wesberg sai kompensatsiooniks loa koolimaale postimaantee äärde maja ehitada.²⁰⁸ Kihelkonna köstril oli koolimaa ja sellelt saadav tulu pidi kooli töös hoidma. Köstrile maksti kihelkonnakooli kütte ja valgustuse eest kuni 30 rubla aastas.

Koolidega seotud kulutused maksis valdavalt mõisnik koos Saaremaa koolikomitee ning hiljem Hesse fondi (*Hesse Stiftung*) toetustega.²⁰⁹ Pisemad kulutused (õppetarbed, valgustus jm) maksti õpilastelt korjatud rahade või annetustega.

1870. aastal oli olemas esimene keskkool Kahutsi külas, kus oli õpetajaks Mihkel Nöör.²¹⁰ Järgmisel aastal lisandus Välta keskkool, kus asus õpetama sama mees, kuid Kahutsis võttis ameti üle Kaarel Annis. 1874. aastal oli kolmas keskkool Ihumetsa külas (Laose talus) sealse õpetaja Juhan Mesipuuga ning Kahutsi kooli õpetajaks oli Jaak Pukk.²¹¹ Keskkoolidest on teada, et Välta külas avatud uue koolimajaga koos sai kooliõpetaja mõisnikult poole adramaa suuruse koolikoha.²¹² Kahutsi ja Ihumetsa koolimajade eest maksti renti vastavat 20–24 rubla ja 20 rubla aastas. Kooliõpetaja sai palka Vältas 100 rubla, Kahutsis 40 rubla ja Ihumetsas 35 rubla aastas.²¹³

1875. aasta kirikukonvendi ajal kontrolliti kooliõpilaste peast arvutamist, vene ja saksa keele teadmisi ja lugemist. Kohal olid õpilased Kahutsi koolist, kihelkonnakoolist ja Muraja külakoolist. Seal tuli välja erinevus koduõppes ja külakoolides õppivate lastega nii vigades kui häälduses. Arvutamist kontrolliti nii ajaarvutuses kui murdarvudega. Arvutamist õpetati keskkoolides kolmel tasemel. Esimesel aastal õpiti arvutama kümne piires, järgmisel aastal saja piires ning korrutamist (*ein-mal-eins*) ja jagamist (*ein-im-eins*). Kolmandal aastal minnakse arvudega üle saja ning kirjaliku arvutamiseni.²¹⁴

²⁰⁷ EAA.1200.1.234, L. 45, 70, 78.

²⁰⁸ EAA.1293.1.40.

²⁰⁹ Saaremaa superintendent Conrad Eduard Hesse (1796–1882) järgi.

²¹⁰ Eesti Rahva Muuseumi fotokogu (ERM Fk 202:7 ja 202:6).

²¹¹ EAA.1200.1.870, L. 124, 143, 164.

²¹² **Nolcken, N.** Uus kool ja aabitsaraamat. – Eesti Postimees, 07.11.1873.

²¹³ EAA.5281.1.60 – Kiri nr 64, 28.04.1883(?).

²¹⁴ EAA.1293.1.88, L. 158-159.

Nolcken kasutas oma nägemust koolikorralduses samamoodi Jaani kihelkonnas. 1872. aastaks oli seal kihelkonnakool köstrimajas, mis sai renoveeritud 1875. aastal.²¹⁵ Lisaks asutas ta keskkoolid Pulli ja Tagavere külades.²¹⁶ Pulli keskkool hakkas tegutsema köstrimajale juurde ehitatud osas, mis ehitati Hesse fondi toetusel ning kasvas hiljem kihelkonnakooliga kokku.²¹⁷ Tagavere kool oli rendipinnal, mille eest maksti koos küttega 15 rubla aastas. Pullis läks ruumide kütmisele 3–5 rubla ning klassiruumi valgustusele 1,5 rubla. Tagaveres läksid õpilased tavaliselt enne pimedat koju ning lisavalgustust polnud vaja. Tagavere kooliõpetaja Mihkel Köster sai palgaks 25 rubla ning Pulli kooliõpetaja Willem Rattur 56 rubla aastas.²¹⁸

Kokkuvõtlikult on kirikuõpetaja töö kõrvalt 1889. aastaks Nolckeni koolisüsteem toimima hakanud ja teda kiidetakse ajalehes, tuues välja Pöidet, kui ühte parema koolikorraldusega kihelkonda Saaremaal.²¹⁹

2.3.2. Mesindus

Kiriku kõrvalt tuli pastoril hoolitseda kirikumõisa majanduse ja toimimise eest. Ühe silmapaistva uuendusena tõi Nolcken Saaremaale ja täpsemalt Pöide kirikuaeda uut moodi mesilaste pidamise – raamtarude kasutusele võtmine. Arhiivist on leitud dateerimata säilik Nolckeni käekirjas eestikeelse mesilaste pidamise õpikuga.²²⁰

Noor koolmeister ja organist Karl Paulmeister viis Pöide koguduse lauluoskuse heale tasemele, kuid aastast 1873 tegeles ka tema mesilaste pidamisega. Pärast pastorilt laenatud tarkade mesinike (Dzierzoni, Dathe ja Gravenhorsti)²²¹ õpetuste lugemist oli tema õpingute tipuks Nolckeni abiga 1879. aastal tehtud õppereis Dathe ja Gravenhorsti juurde Hannoveri

²¹⁵ EAA.1293.1.61 – 41. Saaremaa provintsiaalsinodi protokoll. Arensburg: Assafrey, 1875. Lk 12.

²¹⁶ EAA.1200.870, L. 163.

²¹⁷ Tõenäoliselt 1880. aasta suvel ning maja õnnistamine toimus 9. novembril. Uued koolimajad. – Sakala, 06.12.1880.

²¹⁸ EAA.5281.1.60 – Kiri nr 64, 28.04.1883(?).

²¹⁹ Piiblitunnid ja koolid – Saarlane, 21.02.1889. Lk 2.

²²⁰ EAA.1293.1.77. – Haritud linnupidamine (*Material zur Bienensucht*).

²²¹ Johann Dzierzon oli pärit Sileesiast ja tegeles mesinduse teoreetilise ja praktilise poolega (välja andnud: "Theorie und Praxis des neuen Bienenfreundes", 1848). Gustav Dathe oli Hannoveri lähedal tegutsenud mesinik ja esimese Saksamaa mesinduskooli rajaja (välja andnud: "Lehrbuch der Bienenzucht: ein vorzugsweise die praktische Richtung verfolgender Leitfaden", 1871). Johann Cristoph Heinrich Gravenhorst oli Braunschweigist, üks kuulsamaid Saksa mesinikke (välja andnud: "Der praktische Imker: Lehrbuch der rationellen Bienenzucht auf beweglichen Waben mit Berücksichtigung des alten Betriebes", 1883).

lähedal ja Braunschweigis.²²² Tagasitulles tõi ta kaasa kõige uuemad oskused mesilaste pidamises, sest eelnimetatud olid Saksamaal tuntud mesinikud ja koolitajad, kellel oli otsene läbikäimine 19. sajandi mesinduse uuendajatega. Paulmeister oli koos Nolckeniga nüüd usin raamtarude ehk liigutavate kärgedega tarude (liiguvärgipuud²²³) eestkõneleja. 1880. a suvel pidas Paulmeister Põide kihelkonnakooli juures esimese tasuta mesinduskursuse Saaremaal, kusjuures koolmeister J. Ratas oli ainus saarlane, kes sellel kursusel käis.²²⁴

1887. aasta 30. septembriks oli Nolcken kutsunud saarlastest mesilaste pidajad kokku Saaremaa põlluharijate seltsi koosolekule, kus pidas kõne uuenduslikest võtetest mesinduses ja näitas uusi Saksamaa viisil tehtud tarumooduleid ja kõne lõpus kutsus üles mesinikke oma ühendust looma, et kohalik meetootmine areneks ning ühiselt majandatavaks saaks.²²⁵ 1887. aasta novembris ilmus kohalikus ajalehes „Saarlane“ esimene versioon loodava ühenduse põhikirjast²²⁶, mis esialgu jäi Saaremaa põlluharijate seltsi liigiüksuseks, kuid juba 1903. aastal arutatakse juba seltsi mesindusosakonna avamisest.²²⁷ 1880.–1890. aastatel olid maakondlikud ajalehed tihti täidetud artiklitega mesindusest ja selle uuendustest nii Saaremaal kui mandril. Samaaegselt loodi seltse ja ühendusi ka teistel elualadel ja piirkondades. Paulmeister jagas oma teadmisi mesindusest teistele läbi ajalehe artiklite ja kõnede iga-aastastel Saaremaa mesilaste pidajate koosolekutel.²²⁸

Saaremaa mesilaste pidajate ühine koostöö jõudis kutsetest suvel Põidel õppima tulla kaugemale, kui 1907. aasta märtsi algul korraldati Kuressaares sisukas 8 päevane kursus, mida juhendasid juba mesinikud Kingissepp ja Ratas.²²⁹ Sarnane kursus toimus järgmisel aastal ka Kärla kihelkonnas.²³⁰

²²² Saarlane, 08.12.1886. Lk 2; Postimees, 03.03.1898. Lk 1.

²²³ **Nolcken, Nikolai.** Liiguvärgipuudes linnupidamisest algusarud. – Saarlane, 28.04.1888. Lk 1-3.

²²⁴ Postimees, 03.03.1898; **Kuum, Jüri.** Aianduse ja mesinduse kutsehariduse arengust Eestis (1940. aastani). Tallinn: Eesti Põllumajanduse infokeskus, 1991. Lk 51-52.

²²⁵ Saarlaste mesilaste pidajate ühendus. – Saarlane, 12.10.1887.

²²⁶ Mesilaste pidamise edenemiseks. – Saarlane, 16.11 ja 23.11.1887.

²²⁷ Postimees, 26.06.1903.

²²⁸ Artiklid Postimehes: Mesilaste pidamisest enne ja nüüd (03.07.1897), Mesilaste pidamisest (nr 49–53, 1898), Mesilaste pesaruumi kitsendamise ja laiendamisest (27.04.1900). Mesilasepidamise põhjused, (Saarlane, 09.09.1903).

²²⁹ Kursuse eeskava: Saarlane, 13.02.1907. Põhjalik järelkaja: Saarlane, 24.10.1907.

²³⁰ Saarlane, 19.03.1908.

Paralleelselt arenes mesindus kiiresti Viljandi kandis Carl Robert Jakobsoni eestvedamisel.²³¹ Saaremaa tuntuma mesinikuna autasustati Paulmeistri meetoodangut nii Viljandi kui Kuressaare väljanäitustel.²³² Paulmeister oli üks esimesi Pöidel, kes Jakobsoni „Sakalat“ luges ja sellele kaastööd tegi, kuid see ei meeldinud Nolckenile, kes öelnud, et see olla üks „nihilistlaste“ leht ja oleks peaaegu koolmeistri seetõttu ametist tagandanud.²³³

Karl Paulmeister lahkus oma köster-koolmeistri ametist alles 1914. aasta aastavahetusel, olles töötanud nelja Pöide pastori alluvuses.²³⁴

²³¹ Sakala lisaleht, nr 7 jj, 08.04.1878. Lk 3–4.

²³² Sakala, 05.10.1889; Saarlane, 02.08.1894.

²³³ EAA.2111.1.10068 – Karl Paulmeistri enda kirjutatud elulugu.

²³⁴ Samas.

Kokkuvõte

Käesoleva töö eesmärgiks oli uurida Karl Nikolai von Nolckeni elulugu, seda täiendades ning kinnitades või ümber lükates erinevate andmete esitamist tema senises biograafias. 1901. aastal 71-aastaselt lõppes pastor emeeritus Karl Nikolai von Nolckeni kirikuõpetaja teenistus Põide koguduse juures. Selle ajaga oli noorpõlves käredest jahimehest saanud üks kohalikule kogudusele meelde jäänud kirikuõpetaja.

Nolckeni usuline „ärkamine“ ja maailmavaateline pööre oli tema elu kõige olulisem hetk, mis suunas teda hilisemas elus kirikuõpetaja ametisse. Põhjustena liikus rahva seas jutte suure reede jahiretkest kuni laevahuku läbielamiseni. Kirikuga seotud seltskonnas jäi püsima lugu tema ja maamarssal Karl von Güldenstubbega peetud vaidlusest 1856. aastal, kui Nolcken proovis leida piiblist uusi argumente, millega oma väiteid toetada, kuid selle tagajärjel tõlgendas Nolcken piibliteksti hoopis teisiti. Tema hilisema kirikule pühendatud elu taustal on arusaadavalt juurdunud viimane versioon usulisele teele pöördumisest. Jahiretke on kirjeldatud kirjalikult kahel korral ning laevahuku kogemus oleks tõesuse korral osutunud kasulikuks tema religioossele paatosele.

Põide kogudusele pidas ta igal pühapäeval ja kirikupühadel jumalateenistust ning ühines koguduseliikmetega pärast teenistust laulutundides ja piiblit lugemisel. Nolcken tõi kihelkonda tagasi stabiilsuse ja kogudus hakkas aktiivsemalt armulaua käima (kahekordistas osavõtmiste arvu). Ta juurutas koguduseliikmete seas isiklikku pihil käimist ning sellega tõi kirikusse tagasi mitmed eemale jäänud liikmed.

Raskematest katsumustest pidi Nolcken tegelema kohe esimestel aastatel näljahädaga (1868–1869), mille põhiraskus langes Ida-Saaremaale. Näljahäda elati üle ühiselt tegutsedes nii hädaabitööde kui toetuste küsimisega. Suurima hädaabitööna ehitati nendel aastatel Saaremaad ja Muhumaad ühendav Väikese väina tamm.

Usuvahetusliikumise (1846–1848) järgselt oli Põide kihelkonna luteri kogudus vähenenud kahe kolmandiku võrra ning see mõjus ka allesjäänud liikmetele. Kirikuga seotud kohustused suurenesid ja raskem oli arendada näiteks koolisüsteemi. Seetõttu küsis Nolcken ajakirjanduse kaudu abi Mandri-Eestist ja Peterburist, kust saabus lõpuks Saaremaale 15 tuhat rubla toetust. Provintsiaalsinoditel toimunud koolikolleegiumi koosolekutel jagati see järk-järgult kihelkondadele. Põide koolisüsteem kujunes välja

kihelkonnakooliga Pöidel, kolme tsentraalkooliga (keskkooliga) Vältas, Kahutsis ja Ihumetsal ning viie külakooliga, kusjuures see süsteem oli eeskujuks Jaani kihelkonnale ja teistele Saaremaa kihelkondadele.

Aastate jooksul kandideeris Nolcken vastutusrikkamatesse ametitesse konsistooriumi juures, kuid ei osutunud valituks. 35 aasta jooksul suhtles ta ja jäi meelde paljudele kirikuõpetajatele, kes erinevalt temast Saaremaal vaid mõned aastad teenisid. Ta oli aktiivne ja julges tegutseda vennastekoguduste ja õigeusklikega seotud küsimustes. Vennastekoguduste poolehoiduga oskas Nolcken leida kompromissi, kui lubas kindlatel jutlustajatel suuremates külates piiblit ja lauluraamatut väiksemates gruppides lugeda. Õigeusu kogudustega tekkisid suuremad lahkkelid sajandi lõpupoole, kui venestamisega paralleelselt kasvasid kaebused luteri pastorite tegevuse kohta. 1893. aastal eemaldati Nolcken kuueks kuuks ametist, sest ta oli õigeusklike vanematega naisele leeriõpet andnud koos armulauale lubamisega ning teiseks oli ta talitanud valesti segapaari laulatamises. Vastupidiselt on temalt samuti kaebuseid nii kiriku- kui kohtuinstitutsioonidesse saadetud.

Karl Nikolai von Nolckeni eluloolise materjali kõrval on uuritud säilikutest töösse kaasatud informatsiooni Pöide kiriku ja kirikumõisa kohta, kuid see vajaks laiendamist ning eraldi uurimusi. Samuti oleks tulevikus vajalik uurida eraldi Nolckeni osa eestlaste rahvuslikus liikumises, sest sarnaselt Postimehe ja Sakala leeri eriarvamustele oli Nolcken eesti keele ja kultuuri uurimisel innukas, kuid ei olnud vaimustunud Aleksandrikooli ideest. Arhiivides on temalt mitmeid teoloogilisi mõtisklusi kirjavahetustes ja ettekandeid, mis antud töö uurimisvaldkonda ei kuulunud.

Summary

LUTHERAN PASTOR KARL NIKOLAI VON NOLCKEN IN PÖIDE

The current bachelor's thesis studies the biography and work done by pastor of the Pöide Lutheran church, Karl Nikolai von Nolcken (1830–1913) on the Island of Saaremaa. The aim of the thesis is: firstly, to confirm or refute questionable points that have been raised by different authors presenting different data; secondly, to supplement various aspects of his biography. The research is based on primary archival sources from the Estonian National Archives, literature and periodicals. Historical source critical method has been used to evaluate sources of information from the 19th century.

The first chapter focuses on the religious „awakening“ moment, which afterwards led him to clerical life and work. It is worth mentioning that the character change was from denying God to serving God. The descriptions of that moment vary from hunting trip to shipwreck experience, but the most widely known version is of an argument on the subject of the Holy Sacrament and Communion, during which his interpretation of the subject and the Bible abruptly changed. Although his clerical life reveals the necessity of the popular version, being the most suitable to church authorities, the hunting trip has been mentioned at least twice and if the shipwreck version were true it could have enhanced his life with an experience with higher powers. In addition, the chapter gives an introduction and background descriptions of the importance of the moment.

The second chapter reviews the currently known aspects of the connections between Nolcken and the community of Pöide and Saaremaa, and draws attention to the new aspects discovered from the researched material. Firstly, the focus is on personal struggles and difficulties faced in the radically diminished Lutheran community in the parish, due to conversion to the Russian Orthodox Church (1846–1848). Additional topics focus on the famine (1868–1869), and on the subject of religious differences in the district. Secondly, the study gives an overview of the development of the early educational system and the introduction of new methods of agriculture, for example, in beekeeping. In addition, Nolcken's studies on the Estonian language and cultural ways during the period in Pöide have been already researched and analyzed by philologists.

Future research concerning Karl Nikolai von Nolcken should focus on his role in the Estonian National Awakening movement. Similarly, important are the topics regarding the St. Mary's Church in Põide. The archival basis of this thesis generally enables further research, because the current thesis gives only a glimpse of some narrower topics, in order to give the reader an overview of the surrounding environment.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv

Fond EAA.402 - Tartu Keiserlik Ülikool

Fond EAA.957 - Saaremaa rüütelkond

Fond EAA.960 - Saaremaa talurahvapanga komisjon

Fond EAA.968 - Saaremaa maakohus

Fond EAA.1186 - Evangeeliumi Luteriusu Üldkonsistoorium Peterburis

Fond EAA.1192 - Saaremaa konsistoorium

Fond EAA.1197 - Tartu-Võru ülemkirikueestseisja-amet

Fond EAA.1200 - Saaremaa ülemkirikueestseisja-amet

Fond EAA.1288 - EELK Tarvastu kogudus

Fond EAA.1293 - EELK Pöide kogudus

Fond EAA.1865 - Liivimaa kubermangu revisjonilehtede komisjon

Fond EAA.2072 - Kaardikogu

Fond EAA.2111 - Trükikäitis Postimees

Fond EAA.3138 - EELK Valjala kogudus

Fond EAA.3151 - EELK Kuressaare kogudus

Fond EAA.3724 - Katastridokumentide kollektsioon

Fond EAA.5281 - EELK Saaremaa praostkond

Rahvusarhiiv (deponeeritud Muinsuskaitseameti arhiivis)

Fond ERA.5025 - Muinsuskaitseamet

Fond ERA.T-76 - RAS Eesti ehitismälestised

Eesti Kultuurilooline Arhiiv

EKLA fond 199 - Akadeemilise Ajaloo-Seltsi stipendiaatide aruanded

Eesti Rahvaluule Arhiiv

Matthias Johann Eiseni kogu – E55473

Läti Ajalooarhiiv (*Latvijas Valsts vēstures arhīvs*)

LVVA.6828.4.342 - Charte von der Province Oesel (1823)

Eesti Rahva Muuseumi fotokogu – ERM Fk 202:7 ja 202:6

Saaremaa Muuseum fotokogu – SM F 3571:14 F

Teatmekirjandus ja publitseeritud allikad

Brockhaus - Die Enzyklopädie. Bd 6 (DUD–EV.). Leipzig-Mannheim: Brockhaus, 1997.

Die evangelisch-lutherischen Gemeinden in Russland: eine historisch-statistische Darstellung. Bd. 2, Der Livländische, Estländische und Kurländische Konsistorialbezirk. St. Petersburg: Watsar, 1911.

Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland. Aufgabe des Jahres 1857. [Peterburi, 1857 (?)]

Полное Собрание Законов (ПСЗ). Собрание III (1881 - 1913). Том 10 (1890). Санктпетербург, 1893.

Käsikirjalised materjalid

Laus, Ülle. Saaremaa vennastekoguduse ajalugu 1729–1938. Diplomitöö Tartu Teoloogia Akadeemias. Juhendaja doktor Voldemar Ilja. Tartu, 1998.

Mets, Endel. Saaremaa vennastekogudused 1708–1940. Käsikiri Saaremaa muuseumis. Järva-Jaani, 1976.

Plaat, Jaanus. Usuliikumised Lääne- ja Saaremaal 1875–1905. Magistritöö Tartu Ülikoolis. Juhendaja doktor Ants Viies. Tartu, 1994.

Ruttu, Maia. Usuvahetusliikumine Saaremaal. Diplomitöö Tartu Ülikoolis. Juhendaja professor Herbert Ligi. Tartu, 1990.

Seppel, Albert. Saaremaa kihelkonnakoolid tsaariajal. Käsikiri Tallinna Ülikooli akadeemilises raamatukogus. Tallinn, 1970.

Sõtšov, Andrei. Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Saare- ja Muhumaa praostkond 1847–1917: halduskorraldus ja preesterkond. Diplomitöö Tartu Teoloogia Akadeemias. Juhendaja *mag. theol.* Riho Saard. Tartu. 1999.

Särg, Taive. Eesti keele prosoodia ning teksti ja viisi seosed regilaulus. Doktoritöö Tartu Ülikoolis. Juhendaja professor Jaan Ross. Tartu, 2005.

Kirjandus

Amelung, Friedrich von. Baltische Schachblätter. Heft 1. Berlin: Julius Springer, 1889.

Amelung, Friedrich von. Baltische Schachblätter. Heft 2. Berlin: Julius Springer, 1890.

Andresen, Andres. Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832: Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2004.

Andresen, Lembit. Eesti rahvakoolide seadused 18. ja 19. sajandil: õppevahend. Tallinn, 1988.

Buxhöwden, Friedrich von. Zweite Fortsetzung von des Herrn Hofraths von Hagemeister „Materialien zur Gütergeschichte Livlands“, enthaltend Beiträge zu einer älteren Geschichte der Oeselschen Landgüter und ihrer Besitzer. Riga: Kymmell, 1851.

Buxhöwden, Peter Wilhelm von. Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesell. Riga-Leipzig: Edmund Götschel, 1838.

- Delitzsch, Franz Julius; Guericke, Heinrich Ernst Ferdinand.** Zeitschrift für die gesammte lutherische Theologie und Kirche. XXVI aastakäik. Leipzig: Dörffling-Franke, 1865.
- Dunkel, Johannes.** Herrnhuti Evangeelse Vennaste Koguduse 200-aastase tegevuse ülevaade 1729–1929. Tallinn: Täht, 1929.
- Ederberg, Friedrich.** Nikolai Nolcken. – Eesti Kirjandus. Nr 12. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1936. Lk 556–558.
- Ederberg, Friedrich.** Pöide õpetaja Nikolai Nolcken 1830–1913. – Eesti Kirik (1923–1940). 18.03.1937.
- Eisen, Matthias Johann.** Kodumaa ajaloolised ja rahvaluulelised kloostrid – Eesti Kirjandus. Nr 6. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1925. Lk 240–249.
- Ernits, Elmar.** Õigeusu koolid 1840. aastatest 1880. aastate koolireformideni. – Nõukogude Kool. Nr 10. Tallinn: Perioodika, 1973. Lk 847–854.
- Essen, Nicolai von.** Genealogisches Handbuch der Oeselschen Ritterschaft. Tartu: Ilutrükk, 1935.
- Hahn, Traugott.** Mälestused minu elust. Toimetanud ja tõlkinud Õilme Salumäe. – Saaremaa muuseumi kaheaastaraamat 1997–1998. Kuressaare: Tormikiri, 1999. Lk 247–290.
- Holzmayer, Jean Baptiste.** Die Ordensvogtei Poida. Publicationen des Vereins zur Kunde Ösels. Heft I. Arensburg: Arensburger Wochenblatt, 1891.
- Ilja, Voldemar.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eestis) 1730–1743. Tallinn: Logos, 1995.
- Jung-Stilling, Friedrich von; Anders, Wilfried.** Ergebnisse der livländischen Volkszählung. Teil I, Band III. Riga: Stahlsche Buchdruckerei, 1884.
- Koskull, Josi von.** Spukhäuser in Baltikum: Erlebnisberichte und Mitteilungen. I Folge. Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1962.
- Kruus, Hans.** Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1930.
- Kuum, Jüri.** Aianduse ja mesinduse kutsehariduse arengust Eestis (1940. aastani). Tallinn: Eesti Põllumajanduse infokeskus, 1991.
- Körber, Martin.** Oesel einst und jetzt. Dritter Band. Arensburg: Arensburger Wochenblatt, 1915.
- Körber, Martin.** Das Nothjahr 1868/69 in Oesel. – Baltische Monatsschrift. Bd 27. Riga-Moskau-Odessa: J. Deabner, 1880. Lk 357–369.
- [?] Die livländische Pastorenprocesse. – Baltische Monatsschrift. Bd 42. Tallinn: Franz Kluge, 1895. Lk 31–45, 117–134.
- Laul, Endel.** Eesti kooli ajalugu I. Tallinn: Valgus, 1989.
- Luha, Artur.** Saaremaa – Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1934.

- Lust, Kersti.** Uuenev Saaremaa kroonuküla (1841–1919). Eesti Ajalooarhiivi toimetised 10 (17). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2003.
- Lust, Kersti.** Võitlus näljaga. 19. sajandi näljahädad Eesti külas. Dokumentide kogumik. Tartu: Rahvusarhiiv, 2015.
- Lust, Kersti.** Saaremaa 1868.-1869. aasta näljahäda: regionaalsed ja sotsiaalsed aspektid. – Sõnasse püütud minevik. Koostanud Priit Raudkivi ja Marten Seppel. Tallinn: Argo, 2009. Lk 283–297.
- Nolcken, Nikolai von.** Aabitsaraamatu sissejuhatus: Laste koolitajate õpetuseks ülespandud. Kuressaare: Assafrey, 1873.
- Nolcken, Nikolai von.** Kann es in der Kirche Obrigkeit geben. Neu-Ruppin: Oehmigke, 1863.
- Nolcken, Nikolai von.** Zur Inspirationtheorie, ein Protest. Riga: Alexander Stieda, 1884–1885.
- Nolcken, Nikolai von.** Aabitsaraamat: Lu'uõppimise teine jägu. Kuressaare: Assafrey, 1873.
- Nolcken, Nikolai von.** Der Kalevipoeg, nach seinem epischen Werthe betrachtet. – Arensbürger Wochenblatt. Nr 32, 35, 37, 38, 40, 42. Kuressaare: Assafrey, 1876.
- Peegel, Juhan.** Minu ema keel: Jutujada ühe murraku üle ja ümber. – Akadeemia. Nr 3. Tartu: Greif, 1997. Lk 451–475.
- Peegel, Juhan.** Nikolai Nolcken keelemehena ja folkloristina. – Emakeele Seltsi aastaraamat 4. Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus, 1959. Lk 48–69.
- Plaat, Jaanus.** Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003.
- Rosenberg, Tiit.** Künnivaod: uurimusi Eesti 18.-20. sajandi agraarajaloost. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013.
- Rosenberg, Tiit.** Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – Eesti mõisad. Toimetanud Tiiu Oja. Tallinn: Olion, 1994. Lk 7–55.
- Schmidt, Arved von.** Die Pastoren Oesels seit der Reformation. Tartu: Krüger, 1939.
- Sild, Olaf.** Kodumaa kiriku suhted vennastekogudustega minevikus – Eesti Kirik (1923–1940). Nr 9–15. 1934.
- Solomõkova, Irina.** Eesti kunst: kõige varasemast ajast kuni 19.saj keskpaigani. Tallinn: Kunst, 1975.
- Tuulse, Armin.** Die Kirche zu Karja und die Wehrkirchen Saaremaas. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1938 (2). Tartu: K. Mattiesen, 1940. Lk 137–192.

Perioodika

- Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahvale (Tartu, Tallinn: 1863–1905)
- Livländische Gouvernements-Zeitung (Riia: 1852–1917)
- Postimees (Tartu: 1866–1944)

Perno Postimees ehk Näddalileht (Pärnu: 1857–1885)

Saarlane: üleüldine poliitika ajaleht maa- ja linnarahvale (Kuressaare: 1884–1913)

Sakala (Viljandi: 1878–1940)

Kommunismiehitaja (Kuressaare: 1950–1988)

Meie Maa (Kuressaare: 1989–...)

Internetiallikad

Lauritzen, Ekkehard. Historische Briefe von Pastor Bernhard Frank. Kiri 09.07.1870. (http://www.lauritzen-hamburg.de/briefe_frank_9_7.html) Külastatud 22.05.2017.

Lust, Kersti. Ahastav kiri nälgivalt Läänemaalt. (<https://blog.ra.ee/2014/10/15/ahastav-kiri-nalgivalt-laanemaalt/>) Külastatud 22.05.2017.

Muinsuskaitseameti kirikuteportaal – (<http://kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=134&id=135>) Külastatud 22.05.2017.

Lisad

Lisa 1.

Joonis 1. Ida-Saaremaa ehk Põide, Jaani ja Muhu kihelkonnad 1823. aastal (väljalõige Saaremaa kaardist LVVA.6828.4.342, Läti Ajalooarhiiv Riias)

Lisa 2.

Joonis 2. Vaade Põide kirikule ja kirikumõisale. Umbes 19. sajandi lõpp. SM F 3571:14 F. Saaremaa muuseum.

Lisa 3. Põide kirikukroonika (1866–1867) tõlge

Järgnevalt on bakalaureusetööle lisatud pastor Nolckeni ajast pärit kroonikakirjed käesoleva töö autori poolt tõlgituna eesti keelde ning vähese toimetamisega (nurksulgudes). Kirikukroonika originaal asub Rahvusarhiivis (EAA.1293.1.40). Järgnevatest aastatest ei ole säilinud kroonikat, kuid erinevatest säilikutest on leitav sarnase sisuga materjali.

„Seda raamatut revideerides hävitasin ma eelnevad lehed (lehed 1–2), sest need sisaldasid ebasündsat. Toon sealt meile teadmiseks vaid seda, et härra pastor Oscar Carlbom astus 1859. aasta sügisel Põide pastori ametisse ning viimasele hävitatud lehele oli kirjutatud järgnev: „Kui ma heidan pilgu tagasi aastatele, mis ma siin olen elanud, ei jõua ma piisavalt Jumalat tema suure õnnistuse eest kiita. Ta on mind suurepäraselt läbi kõikide kannatuste juhtinud. Ta on mulle andnud jõudu kõike, mis mulle saadeti, ära kannatada ja on mul viimaks veel lubanud sellest rõõmu tunda, mida ma nüüd näen, kui palju paremaks on koguduselaul ning koguduse juhtimine jumalateenistuse ajal läinud. Jumalale olgu kiitus ja au igavesti. Aamen.“

„Põide pastoraat, 17. oktoobril 1865, O. Carlbom, kirjutatud lahkumise päeval.“

Härra pastor O. Carlbom vabastati vastavalt tema palvele Siseasjade ministri poolt Põide kihelkonna kirikuõpetaja ametist 20. septembril 1865, nr 2086 [otsus].

Revideeritud Muhu pastoraadis 22. veebruaril 1866

Superintendent A. v. Schmidt [tempel]

31. augustil 1867

Jumala Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel!

Pärast seda, kui varsti juba üks aasta minu ametisse astumisest siinkohas on möödunud, ei taha ma jätta mõndagi jäädvustamata: ajast, mil see kogudus ilma pastorita oli, [pastori] valimisest ja nüüd avalikuks saanud olukorrast ja tegemistest koguduses. Sind aga palun ma, sina Õnnistuse Isa, minu Issanda Jeesus Kristuse Isa: õnnista seda kogudust ja minu tööd nendega, kelle sa mulle andsid, et Sinu võidust õiglaste seas teada anda. Ole sa tugev

meie ja minu nõrkuses. Siis teame me, et sa alati võidu annad. Jah, tee meid tubliks ning väärista meid, et läbi kannatuste sinu nime ülistada, nagu sa seda kõigile pühadele oled andnud, ning et me oma hingi rikkumata hoiaksime kuni sinu armsa poja õilsa taastulekuni! Aamen. Pärast seda, kui minu eelkäija, pastor Oscar Carlblom, 17. oktoobril 1865 oma ametist selle koguduse juures lahkus, oli kogudus üle aasta ilma hingekarjaseta ning sai vaid hädapärast teenimist vikaarpastorite poolt. Läbi erinevate olukordade venis see nii pikalt. Eriti mõjus asjaolu, et Jaani kihelkonna pastori Temleri kutsumisel läksid arvamused lahku, osa talupoegi, kes alguses olid tema kutsumise poolt, eitasid seda hiljem. Vastavad toimetamised on usuvahetusprotokollides näha. Nii tuli alles 25. septembril 1866 valimine kahe kandidaadi vahel: A. Nordgren ja N. Nolcken, kellest viimane kõikide häältega valituks osutus.

Kuna kogudus pärast nii pikka vaheaega väga oma pastorit nõudis, ordineeriti mind veel enne Siseasjade ministri poolt ametisse kinnitamist ja enne minu praktilise õppeaasta lõppu 30. oktoobril, Kuressaares sealse ülempastori ja konsistooriumi assessori Ed. Hesse ja ta abiliste, Valjala pastori Francki ja Kuressaare pastordiakoni R. Girgensoni poolt, mispeale ma viimatinimetatud pastordiakoni juhtimisel enneaegselt siin [Pöidel] 6. novembril 1866 ametisse astusin. 24. detsembril selsamal aastal järgnes ministeeriumi kinnitus ja 26. veebruaril 1867 sain ma herra superintendendi A. v. Schmidt ja ta abiliste, Püha pastor Gahlnbecki ja ülalmainitud pastordiakoni R. Girgensoni poolt [ametlikult] ametisse seatud. Pöide kogudus kuulub kreeka [vene õigeusu] kirikusse ülemineku tõttu kõige tugevamalt vähendatud kirikukihelkondade hulka. Rohkem kui 6000 hingest on see vähem kui 1500 peale kokku sulanud. Kõrvuti ehk mõne teise, välise põhjusega on sellele eriti kaasa aidanud Pöide rahva kommete toorus. Võibolla üheski teises kihelkonnas ei ole joomine nii tugev olnud ega kristlik kodukord nii võõras.

Hernhuutlus, millel oli muidu pigem vooruslik mõju, ei ajanud siin kunagi juuri, aga just sellepärast ei vajutanud ka iseloomudele oma taandavat templit. Kõikidele sellistele tooruse avaldustele astus minu eelkäija pastor Carlblom energiliselt vastu, ja nagu heatahtlikud koguduse liikmed mulle ütlesid, ka edukalt. Niisamuti oli laulmine madalseisus ja see on pastor Carlblomi kõrgelt hinnatav teene, et ta laulmise parandamiseks tõi omal kulul siia ühe noore mehe: Paulmeister, Tarvastust Viljandi lähedalt. Too mõistis inimesi laulmisse kiinduma panna ja algatas hea laulukoori, paljude koguduse ümbruskonna ilmalike talude inimeste vihaks ja pilkeks. Et ta sellega, nagu ka

kooli pidamisega, samuti pastor Carlblomi toetusel, saavutas kihelkonna tunnustuse, siis ei lasknud kihelkonna konvent teda ära, kui pastor Carlblom kogudusest lahkus, vaid vabastas kompensatsiooniga senise koolmeistri Peter Wesbergi ja lubas tal kooli maale, postimaantee äärde maja ehitada, ja nimetas eelmainitud Paulmeistri organistikks ning kihelkonnakooli õpetajaks, millisesse ametisse ta astus minuga samaaegselt 1. novembril 1866. (loe konsistooriumi protokolle)

Koguduse heatahtlikud inimesed peavad eelnevalt mainitud pastor Carlblomi tänulikult meeles ega mõista kohut tema vähese jutlustamisande ja teiste vigade üle, mille tõttu tema positsioon talle nii raske koorem oli. Minu kahest ametieelkäijast: Konstantin Konrad Anders 1847–1859 ja Paul Eduard Hirsch 1842–1846, tundub mulle, et viimane neist enam kogudusse juurdus, seejuures kirjeldab ta hernhuutluse esiletõusu Koigis, kus tema ja pastor Anders hernhuutlusega võitlust pidasid. See side tekkis nii, et hernhuutlikud eespalvetajad pidasid Elbi talus palvetunde ja vastupidi siit käidi Valjala kirikus ning Haagi külas. Selle liikumise peaeestkõnelejad on Koigi naised: koolmeister Liisu Lip, kes on osanud lapsi rohkem kui muidu laulu ja kooli juurde tuua, Elbi Tiu (Puk) ja Mäe Madli (Puk). Teised kokkupuute kohad hernhuutlastega olid Maasil, Orinõmmes, Mats Teeweti talupoja ja koolmeistri juures. Aga näib, et juba pikka aega ei ole tal hernhuutlastega suhtlust. Tal on tugev, ent delikaatne hernhuutlik iseloom. Tugevaim kants oli hernhuutlastel Saare mõisas, Vältä külas, Männiku talus, koolmeister Aadu Truuwerti ja tema vana isa Mihkli juures, mõlemad olid tihedas suhetes, Aadu abilisena. Mihkel ehitas omaenda kuludega palvesaali. Aadu (nagu ka tema isa) pooldab hernhuutlust, siiski tahaksin neid nimetada tähelepanuväärseteks hernhuutlasteks. Veel üks koht, kus hernhuutlaste palvetunde peetakse, on Laimjalas, Kurla [Kurdla] külas, Mihkel Maripuu ... talus.

Lõpuks on veel Kõigustest kaks naist: üks poolpime neiu: Liisu Kop, ühtlasi koolmeistriabiline laulmisel, ja kreeka[usku] lesk Mare Kadarik, kes on Haagi palvemaja külastanud. Hernhuutlaste palvetunnid siin kirikukihelkonnas on aga lõppenud, nagu ka palvetunnid Männiku Aadu juures Vältä külas, sestpeale kui pastor Carlblom sellele vastu astus. Üldse, mulle näib Põide rahvas vähemalt tundeline, tundub mulle ka hernhuutlik iseloom ülalmainitute juures võrdlemisi vähene. Tugev on see ainult Mats Teevetil. Liisu Kop on hea tütarlaps. Elbi Tiu, nähtavasti siiani liikumise juht Koigis, ütles mulle: „Hernhuutlastel oli see puudus, et nad seadustega ei karista.“ – Väljaspoolt seda

seltskonda, kuigi mitte neist lahus, leidsin ma koorilaulust ergutatuna jumalasõnasse kiindunud: Laiduse talust Kahtlas neli õde: Juula, Mari ja Miili Laides ning Tiu Seerel. Juba nende isa juhtis neid jumalasõna juurde ja nende mineku Haagi tallu, näib aga, et ta ise sai kahtlastel asjaoludel õnnetult surma. Siis Kekke kõrts: Maali Tarn ja tema ema. Liisu Puk, Are külast, Eero talust. Perekond Varmes, isa välja arvatud, Levala kõrtsist, nüüd Vanalõvesse ümber asunud. Liisu Leis Leisi külast, Ann Õun Kübassaarest ja palju teisi. Kaarli Juhan Piipuu Kapra külast, kõrvalisest nurgast, on heatahtlik, aga võib-olla liiga huvitatud ja kartlik. Uuemõisas on peamiselt korralikud inimesed. Keskveres on mainida koolmeister Roomi perekond, ja kõrtsinaine Ewa Rang koos oma tütre Anniga, parajas vanuses.

Tähelepanu väärt on Uuemõisast, Ula külast, tüdruk Tiu Einik, 44 aasta vanune. Teda peetakse hulluks, aga ta on ainult fanaatik, valdab palju vaimu ja ta ideed panevad mind tihti imestama. Tema enda jutu järgi otsis ta ka juba noorusest peale Jumalat, aga teda rõhus mõte, et tema kui mitte Iisraeli rahva hulka kuuluja ei saa Jumalalt halastust leida. See võib küll nii olla, et tal ei olnud jumaliku halastuse kogemust ning seepärast mõtles ta siis: kas ma kuulun siis juudi rahva sekka? Seepeale jäi ta oma 30ndates eluaastates haigeks, haigus kestis viis aastat, mille jooksul ta pidi palju kannatama oma kaaselanike uskmatus ja ebasõbralikkuse tõttu. Teda olevat nõiutuks peetud, kuna, nagu ta vend mulle ütles, nägi ta väliselt päris terve välja, mitte kurnatud. Ta on aga alati ütelnud: see on Jumalast ja Jumal teeb mind terveks! Selles haiguses lähenes ta Jumalale ja tema halastusele ning sai selle kaudu palju avatumaks. Ta oli mingis mõttes kindlasti mõlemat. Tema imeline tervenemine ja etteöeldud surm tõi palju uskmatuid usu juurde. Tema enda poolt ettekuulutatud tervenemine olevat olnud ime. Kui mitte varem, siis pärast tema surma vahetavat juudid usku ja kui neid ainult sada oleks! Oli veel üks mees, kellega ta tutvus, kellele ta üht raamatut: „ustav“ (sulega) kirjutamist dikteeris, tõenäoliselt sisaldas see tema ilmutust. Tüdruk ei olevat mitte jutlustaja, vaid juutide „pant“. Talle öeldud: üks tüdruku talle pant! Olgu juudid pühaduses ja olgu tervitatud

Ta pidavat surema 6 aasta pärast. Ta maetavat koolmeister Peter Wesbergi poolt 1. mail kirikuaeda (kiriku eesolev aed) ühele inglite poolt väga õnnistatud platsile. Oma teistest ilmutustest jagas ta minuga seda, et laste hinged kogu täiuses, täies palvesuuruses surmas lahkuvad. Ta nägi ühel hommikul, pool aastat enne ühe lapse surma tema kodus ilmutust, milles ta tundis ära lapse hinge: kolm korda: väike ja ere, keskmise suurusega ja tume, ning

taas täiskasvanud ja hele. Siis ütles ta: nii kaua kui Eliase tara (õnnistatute ring) suletud pole, nii nagu veel praegu, niikaua saab ka uskmatuid eestpalve abil põrgust sellesse ringi juhatada. Eelmisel talvel, vastu kevadet läks ta Tallinna juute otsima. Tagasi tulles palus ta minult, et ma tema ettekuulutuse ajalehte paneksin, et juudid seda tõendina tema võimetest näeksid. Minu keeldumine riivas teda. Ülepea ei kannata ta mingit vastuvaidlemist ja kahtlemist tema ilmutustes peab ta võrdseks uskmatusega. Ma ütlesin talle: „Pühakiri ütleb: kontrollige vaime. Prohveti märgiks on, et ta ettekuulutusi saab. Aga ka tema ei pea liiga kindel olema ja oma saavutuse peab Jumalale jätma.“

„Kui seda ei toimu, olen ma kaotanud,“ ütles ta. Ma ütlesin talle: Sinu õpetus eestpalvest on vale, see on kiri kirja vastu. Õpetus tulevasest juutide usuvahetusest on, nagu ma usun, jällegi pühakirja vastane. Kurat on palju usklikke ära rääkinud. Kui see juhtub, mis ta ütleb, siis kummardan ma tema ees, aga praegu on tema juures palju selliseid asju, mida ma usaldada ei saa. Mina jään pühakirja kui ainsa tõe juurde. Seda usaldades, kui ma siin tema surma tunnistajaks saan, lõpetan ma tema maise teekonna tavalises kirikuaias. Seda ma ütlesin, kuna tema ütles vastupidiselt: kes üldse julgeks mind kuskile mujale matta? Ma ütlesin talle: paljud valeprohvetid on sind ja teisi sellise loo abil võrgutanud. Ta ütles: talle olevat Tallinnas tunnistatud, et ta on hoopis teistsugune kui Maltsvet. Minu vastulausete peale sai ta väga pahaseks, sest ma ühes jutluses ütlesin: me peame end sõnatu vaimu eest hoidma, nagu Luther ütles: vaim ilma sõna ja sakramendita on kuradist, ta viskas mulle ette, nagu mina väidaksin, et ta on kurat. Ma rahustasin teda ka seekord ja me rääkisime veel palju, ma lasksin tal end päris tühjaks rääkida. Pärast seda, kui olin vastanud, nagu vaja, ütlesin hüvastijätuks: kallid Tiu, kui meist ka midagi ei saa, siis tahame me siiski üksteist armastada, kuni Issand ise asja otsustab, sellest ta aga keeldus. Ma ütlesin talle: kui sa minu armust keeldud, siis sa nead mind; sa ju ütlesid, et sa ei nea kedagi. Seepeale hüvasti jättes ütles ta: nüüd ei näe me enam niipea; võib olla siis, kui ma tulen sügisel armulauale. Ma küsisin: tahad sa siis ilma armastuseta armulauale tulla? Tehke minuga mida tahate, ütles ta, visake mind armulaualt välja. Mõned päevad hiljem rääkis ta minuga uuesti kirikuaias ja oli, nagu mulle teised ütlesid, väga tujust ära. Issand, valitse nüüd ise selles asjas ja hoia seda naist hukatuse eest. Ma ei mõista teda ka hukka, kuna ta on õpetamata, vaid pigem on ta mulle südamest armas, sest ta otsib Sind. Anna mulle andeks, kui ma eksinud olen või eksin, ja valgusta mind ja pööra ta patust ära, kui saatan teda kiusab, nagu ma kindlasti usun sinusse, aga ka seda, et ta oma eksiteest aru saab. Aamen.

Kui ma 6. novembril 1866, pühapäeval oma ametisse astusin, avasin ma 14-ndal samal kuul tütarlastekooli [leerikooli]. Seal oli 14 tüdrukut ja 2 poissi. Issand andis õnnistuse, nii et ma rahul võisin olla. Kõige nõrgem tüdrukute seas: Juuda Kallus, Audlast, algul varastas, aga minu kahtluste peale pihtis ja tunnistas nii siirast patukahetsust, et ma teda ei pidanud koolist eemaldama, vaid sain teda teiste ees tema tugeva ärkamisega kiita. Tema, nagu kõik ülejäänud, on siiani, ma loodan, minuga head suhted säilitanud. Ainult üks tüdruk Juula Teinpak Tumalast on minu silmist kadunud. Armsaimad ja parimad olid mulle: Mari Laidus, Miina Varmas, Maali Torn, Juule Puk, ka Kadri Teevet ja Mai Kuumits. Hea arusaamisega olid Liisa Kamp ja Tiu Lermut. Viimane tundus aga veidi eemal olevat. Ma loodan, et kõik võtavad kaasa jõulise ergutuse. Ma pidasin nendega täielikku privaati. Kindla sõnaga ütlesin kohe, et leerilapsed täielikult end minu, mitte koolmeistri, juures registreerisid. See toob palju õnnistust ja juhib mind peagi iga üksiku hingeni. Mõne puhul ma keeldusin. Paljud valetavad, et on olukorras, ja ma pidin sekkuma. Aga ma tean, et Kristuse kogudus on algselt kutsutute kogukond. Aga ilmset tuleb hukka mõista.

Kas see tegemata jääb, laseb Jumal selle maa kirikute lühtri kustuda. Paljusid juhtis keeldumine religioosse avanemiseni. Ainult üks: Mihkel Maripuu (Laimjalast) läks kreeka kirikusse. Esimene üleminek toimus novembris-detsembris. See oli Mihkel Torn, ametnik Audla mõisast, juba viis aastat abielus elanud ja ilma armulauata. Ma tegin tema ülemineku kogudusele teatavaks; mis toimus nii, et koheselt Uuemõisa papid pidasid vastulausejuttuse. Ülepea, kogu läbi minu poleemika, needsid mõlemad papid luterlikku õpetust ja kirikut avalikult ning jagasid oma piiskoplikke ringkirju.

See arendab õiglust, kui ütlen, et tihti on pappidel oma juttu levitades vasturääkivusi, et see kõik: „üks Jumala sõna“ oleks. Kokkuvõttes on minu ajal juba kreeka kirikusse läinud 7 inimest. Üks: Willem Põldes, teadmisi omamata, lõpetas õppe; ülejäänud oma abielus kreeklastega. Tasapisi hakkas ka vastupidi liikumine kujunema. Esmalt, talv 1864, üks kreeka [õigeusu] abielupaar, elasid viis aastat metsikult koos: Mihkel ja Mare Welswebel. Kreeka kirik ei laulatanud abieluga, sest naine oli mehe sugulane ja nõuab nüüd lahkuminekut. Mees keeldus oma naise vastu seda pattu tegemast, kuigi papp oma ütluse järgi seda noort naist lubas ja ütles: seda pattu ta lubab. Mees jätab väga viisaka mulje. Ta on papi poolt teada ja lasknud ennast kreeka kirikust lahti öelda. Oma äsja sündinud lapsele palus ta erakorralist ristimist ja ma andsin sellele õnnistuse. Üks naine Mare Tüts

hoiab ennast meie kiriku poole ja tahab kreeka kirikust lahti lasta. Tema mees Madis on ka kreeka kiriku suhtes vastumeelne. Kingli mõisast üks lesk, Hedi Tamm, kurtis samuti mulle hiljuti oma teadmistejanu ja soovi vabaduse järgi. Ühe luterlase, Mihkel Walki naine Koigist esitas mulle ka küsimuse, kas oleks üldse lubatud, et usku vahetada. Kolm teist naist on otsusteni jõudmas. Üks neiu Tumalast: Liisu Laaster. Ta näitas suurt tõsidust ja tugevat soovi üle tulla [õigeusu kirikust] ja ka vajalikku julgust sinna juurde. Aga ta ei ole siiras. Mitte ainult, et teda mõnede poolt pisut ogaraks peetakse ja taga räägitakse, et ta abielu ihaldab, vaid ta väitis mulle ka, et on 25-aastane on, kui ta oli 39 aastat vana ja algul ta eitas, et on pastor Hirschi poolt konfirmeeritud ning väitis, et ta ema võttis teda lapsena võidmisele kaasa. Ma ütlesin talle loomulikult, et mul pole selliste tingimuste korral mingit usaldust teda vastu võtta, ilma talle sellepärast kõiki võimalusi keelamata. Väga liigutatud ja rahul olen ma kahe naisega Kõigustest. Esimesena tuli minu juurde, ma usun et juulis, metsavahi naine An Anupõld, ühel pühapäeval patukahetsusega ja paludes lohutust. Ta olla sellel talvel usule ärganud, olles valudes tema mehe poolse abielurikkumise pärast. Nüüd oleks tal võimatu oma üleskasvatatud lapsi kreeka kooli ja kirikusse saata või iseennast seal hoida. Oma vennanaise, ülalmainitud Mare Kadariku kohta räägib ta, et nad ei saa omavahel selguses nõustuda, kas see õige ja Jeesuse soov oleks, kreeka kirikust lahkuda. Ühel teisel pühapäeval tuli ka teine ise, ja ilma mingi teadmista teise [naise] kirjast küsis minult nõu, mis Jeesuse soov oleks. Kreeka kirik on tema jaoks üha kaugem ja kasutu, eriti papp „Aini“ ajast peale, kes neab luterlikku kirikut ja küsis, kas ta läheb luteri kirikusse hiiri püüdma? Siiski aga, ütles ta, ei teeks ta midagi ilma Jeesuse tahtmiseta. Ainuüksi see kreeka kirikusse minek olla nii raske patustamine, et ta end nüüd tagasitulekuga veel patusemaks teha ei taha. Mõlemad naised on papi juures käinud ja nad ütlesid end tema juures õigeusust lahti ning panid ta suu väga hästi kinni. Papp ütles: see on ränk õpetus, see mida luteri kirik õpetab: Inimene on õige ainuüksi usuga, ilma tööta. An küsis temalt, kas ristimärgi tegemine, ikoonide ülistamine, viiruki suitsutamine jne on need suured tööd, mis meid õnnistatuks teeb? Mare meenutas talle kreeka kiriku päritolu meie maadel. Siiski oli ta algul šokeeritud sellest, et papp talle ütles: sinu otsus on kuradist. Kreeka kiriku suhtes olen ma end nii seadnud, et jutluses ja õpetustes ettevaatlikult ja korrates käsitlen puhta õpetuse väärtust ja võimaluse korral teiste kirikute valeõpetusse langenuid nimepidi nimetan ja nean. Pihikõnedes, võimalusel armulauale registreerides, püüan ma pigem segaabielus olevate inimeste usulist südametunnistust teritada. Hoidun kõiki proselüütideks

tegemast kreeklaste vastu. Kus aga keegi tuleb minult nõu küsima, pakun ma täiesti katkematut tõtt. Kõigepealt käsitlen ma õpetuse väärtust, valeõpetuse needmist, siis üksikuid asju peamisest valeõpetusest ning siis ülestunnistuse kohustust. Ma teen kõigile võimalikud järeldused selgeks, kes tahavad lahti öelda, aga luban, et kui lahti öelda ja Jeesuse nimel kannatada, siis minu poolest saab luteri kirikusse vastu võtta ja ka kõike kannatamist talle küsida. Prooviajaks arvan ma vähemalt ühe aasta.

(minu eelnev käitumine minu koguduses) Jumal õnnistas juba minu sõnu mõnele hingele minu kogukonnast. Eriti seob neid hingi pihil käimine armulaualistega. Esimene, kes ise jutlemist otsis, oli üks naine Liisu Leis Murajast. Ta rääkis oma kurvastusest, mis on tema mehe pärast, keda ta vähe armastab ja mingit pehmet mõju tema vastu ei tunne. Samuti oli ta süda koormatud oma kasulaste, oma õe laste pärast, kes on talle vaenuliku ämma poolt ära hellitatud, kui ta lootusetult distsipliini proovis saavutada. Hiljem tunnistas ta kord mulle, et ta laste toel olla oma mehele valetanud, kui ta vaestele leiba oli keelanud anda. Ma soovitasin selle esimesel võimalusel üles tunnistada. Ta ei teinud aga seda; ta ütles: ta peksab mind! Ma ei tohi! Hiljem ei näinud ma teda enam, sest ta suri äkitselt 17. juulil nurgavoodis. Tema mehele Juri Leisile olen ma nüüd kõik rääkinud, mis ta minult päris. Ta tundub olevat kaotusest sügavalt mõjutatud. Kaks korda on ta sellest alates armulaual käinud, kolm korda kuue nädala jooksul; eelmisel pühapäeval seletusega, et ta pattude andeks andmist järgib ja seda tema nimel. Kui ta nüüd proovib, siis on ta esimene mees, kes end mulle sügavamal viisil sellises suhtes on avanud. Esimene mind sügavalt liigutanud kogemus, haruldaselt tugeva ja valju ülestunnistuse tegi mulle üks neiu Audlast, Hedi Töl, toatüdruk Kapra külast, kes raskete süümepiinadega oma spetsiaalse motiivi tõttu, siiani saladuses ja peidetud abielurikkumise üles tunnistas, mis ta 4 aastat tagasi, veel enne oma leeritamist, mis viidi läbi tema majahärra ja onu Laas Lauritsa poolt P. Mõisast, Välta külast. Ta oli hirmunud minu Jumala poolt juhitud küsimuste peale: saad sa aru kui raske sinu patt Jumala ees on? Patukahetsuspäeval tuli ta pihile. Õnnistatud armulauale järgneval pühapäeval tunnistas ta abielurikkumise üles. Ta tunnistas ja vabandas igas kohas kus tarvis, ja seega sai tunda maailma põlgust ja viha. Teda peeti segaseks. Nüüd leidis ta rahu ja sai evangeeliumist täie südamega aru. See oli minule suur päev. Ma nägin temas ainult tervet, või ka nõrkust ja ainult lõbu. Ta on tõesti esimene, kes sai õnnistatuks ja jäi halastusse ja see hirmutab ta ka kõige raskema lihapatu tagasi, ehkki ta on pigem õrna iseloomuga. Ma olen imestusega temas Püha Vaimu juhtimist näinud. Ta on juba mõndagi

vanemat kaaslast rõõmuga ergutanud: tema kaastoatüdruk Kaarli talus, Kapra külas: Mari Palts, Audlast ja Juula Nelis Ihumetsalt Audlast. Need mõlemad neiud olid algul nii toored, et ma esimese peaaegu, aga teise tegelikult esmalt armulaualt pidin eemaldama. Aga just see tõi talle õnnistust, samuti patukahetsuspäeval või pärast seda tõi ta minu juurde Jüri Ülgeküti Murajast, tema varasest elust, kes otsis rahu. See on iseloomuga inimene. Rohkemat ma aga temast ei tea veel. Läbi tema rõõmustamise, usun ma, pöördus ausalt tema õde Reet Ülgeküt, eelnevalt kuuenda punkti [abielurikkumine] alla langenu. Ta sai aru, ma loodan, et ta õnnistatud võib saada. Tema iseloom võib veidi kergemeelne olla. Hiljem kirjutas ta mulle ja soovitas üht naist, Anna Lemberit, Mui külast, Uuemõisast. Ta kirjutas mulle aga liialt minu isikus kinni olles. Ühe suure kaastundetöö tegi Issand Eestimaalt pärit, nüüd Uuemõisa kuulunud lese Leena Kana puhul. Ta kannatas juba 13 aastat, läbi raske sünnituse ja lohaka sünnitusabi, raskeloomulise ekskrementide voolamise [kõhulahtisus?] all, mille tõttu ta pidi lambatallis talve üle elama. Temale õnnistas Issand püha armulaua, pöördumist tugevdades ja Issand andis seal tema õnnetuses Evangeeliumi lohutust. Ta on väga agar pühakirja lugema, kirikut külastama, Armulaua käima. Tema olemises oli midagi imelikku. Lisaks saan ma Katariina Lemberit Uuemõisast ja Tio Paod nimetada, kellel on teadmisi. Talupoeg Pridu Nesi, koos oma naisega, Ardla külast, on mõlemad härdameelsed, ja ma ei ole väga eriti kindel tema aususes, kuigi ta kuulub auväärsemate sekka Uuemõisas. Ma võiksin veel palju teisi nimetada, kus ma usun ja loodan, et Jumala sõna ärkab, aga see läheks liiga pikale ja ma nimetan ainult veel ühe hea perekonna Kapra külast: vabadikud Jüri ja Tina, koos oma lastega.

Kirikukülastus ja armulaud.

Kuigi kindlasti suur osa ja võibolla suurim osa kogudusest kirikut väga halvasti külastab, olen ma ometi ka kõige raskemal tööajal rõõmu tundnud, et kirik vähemalt mitte tühi pole ja ta enamasti üpris täis leian. Eriti teeb mulle rõõmu ka minu pealelõunases piiblitunnis alati hulka kuulajaid näha, ja ka õhtul laulutunnis on nad kohal. Tihedamaks armulaua kombeks olen ma manitsenud ja õpetanud läbi näidete, ja pühapäevase ühisest armulauast võtan iga kord ise osa. See viimane vihastas muidugi paljusid ilmalikke, kes olid tavalise ametliku praktika eelarvamustega, aga seevastu lõhkusid ka paljud tavalisi barjääre ja neid juhiti Issanda võimu juurde.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, KARL JAAGO (sünnikuupäev: 05. november 1992)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose,

bakalaureusetöö „**PÖIDE PASTOR KARL NIKOLAI VON NOLCKEN**“

mille juhendaja on dotsent Andres Andresen.

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 22. mail 2017